

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему:

**«СТАНОВЛЕННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ СТУДЕНТСЬКОГО
БУДІВЕЛЬНОГО РУХУ В СРСР (НА ПРИКЛАДІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ М. ХАРКІВ 1960–1980-Х РР.)»**

Виконала: студентка IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Єрємченко Дар'я Денисівна

Керівник: к. і. н., доц.
Рачков Євген Сергійович

Рецензент: к. і. н., доц.
Іващенко Вікторія Юріївна

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження.....	6
1.1. Історіографія дослідження	6
1.2. Джерельна база дослідження	13
1.3. Методологія дослідження	15
РОЗДІЛ II. Становлення та розвиток руху студентських будівельних загонів ..	18
РОЗДІЛ III. Виробнича діяльність студентських будівельних загонів	36
РОЗДІЛ IV. Дозвілєві практики студентських будівельних загонів	54
Висновки.....	62
Список використаних джерел і літератури.....	65
Додатки.....	72

ВСТУП

Актуальність дослідження. Особливу роль у суспільно-політичних процесах кожної країни відіграє молодь, особливо та активна її частина, яка об'єднується у різноманітні рухи, щоби проявити свою громадянську активність. Молодіжні рухи пройшли тривалий шлях від створення гуртків за інтересами, до громадських утворень. На території сучасної України молодіжний рух виник і почав розвиватися ще в ХІХ ст. Тоді ж було створено Кирило-Мефодіївське товариство (1846-1847 рр.), Харківсько-Київське таємне товариство (1856-1860 рр.) та інші об'єднання, в яких значну частину учасників становила молодь. Студентські й молодіжні активісти відігравали провідну роль в українських громадських об'єднаннях і політичних організаціях кінця ХІХ – початку ХХ ст. У радянський час в умовах ідеологічного диктату діяльністю молодіжних рухів опікувалися відповідні державні та партійні органи. Особливе місце в історії молодіжного руху СРСР належить студентським будівельним загонам. Цей рух зіграв важливу роль в житті радянської молоді. Завдяки праці в загоні під час «третього трудового семестру» студенти мали змогу оволодіти практичними навичками організаторської роботи, досвідом керівництва трудовим колективом, прищеплювалося почуття відповідальності за результати своєї праці. Студентські будівельні загани слугують гарним історичними прикладом становлення добровільного молодіжного руху, який занепав в умовах надмірної формалізації, заідеологізованості та непрозорої системи керівництва. Сьогодні, як і раніше, українському суспільству потрібна не лише освічена молодь, але молоді люди з активною життєвою позицією, які володіють навичками адаптивності та організаторським талантом, умінням ефективно вирішувати складні завдання в динамічно змінюваних суспільно-політичних і соціально-економічних умовах. Зважаючи на це, дослідження становлення і розвитку такого молодіжного руху, як студентські будівельні загани, є досить актуальною.

Об'єктом дослідження є студентські будівельні загони навчальних закладів Харкова протягом 1960-1980-х рр.

Предметом дослідження є історія становлення та трансформації руху студентських будівельних загонів, сформованих на базі вищих навчальних закладів Харкова протягом 1960-1980-х рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1960-1980-х рр. Нижня межа бере свій початок в кінці 1950-х рр., коли були сформовані перші студентські будівельні загони навчальних закладів Харкова. Верхня хронологічна межа сягає 1989 р., коли студентський будівельний рух потроху згасав, і фактично перестав існувати. І хоча на базі студентських будівельних загонів рішенням бюро ЦК ВЛКСМ було організовано Всесоюзну службу добровольчої праці молоді, із саморозпуском ВЛКСМ патріотичний рух студентських загонів остаточно згас. Враховуючи періодизації руху, визначені сучасними дослідниками¹, все ж пропонуємо досліджувати історії руху студентських будівельних загонів у межах трьох періодів: 1) протягом першого (1959-1969 рр.) періоду рух характеризувався добровільністю, самостійністю, ентузіазмом молоді; 2) для другого періоду (1969-1979 рр.) було характерним вироблення чіткої нормативно-правової регламентації діяльності студентських будівельних загонів, радянське керівництво в умовах браку трудових ресурсів намагалося залучити якомога більше студентів, здебільшого не маючи можливостей для створення необхідних умов для їх праці, побуту і відпочинку; 3) третій період (1979-1989 рр.) став часом ще більшої централізації та регламентації діяльності студентських будівельних загонів, які використовувалися здебільшого в якості зручного механізму залучення додаткових трудових ресурсів.

Територіальні межі дослідження визначаються місцем діяльності студентських будівельних загонів Харкова під час «третього трудового семестру», особлива увага приділяється вивченню діяльності студентських

¹ Див., наприклад: Приступко В. А. Студенческие отряды: исторический опыт 1959-1990 годов. Москва: Изд-во Московского гуманитарного ун-та, 2008. 308 с.; Ралко Р. С. Студентський будівельний загін вищих навчальних закладів м. Києва (1962-1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. 318 с.

будівельних загонів Харківського державного університету імені О. М. Горького.

Мета дослідження полягає в проведенні цілісного аналізу процесів формування, розвитку та занепаду руху студентських будівельних загонів, сформованих на базі вищих навчальних закладів Харкова протягом 1960-1980-х рр.

Для реалізації поставленої мети були сформульовані наступні **завдання**:

- Здійснити аналіз історіографії досліджуваної теми.
- Проаналізувати становлення руху студентських будівельних загонів.
- Схарактеризувати особливості участі студентів вищих навчальних закладів Харкова в русі студентських будівельних загонів.
- Дослідити дозвіллеві практики учасників «третього трудового семестру».

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що на основі репрезентативної джерельної бази (насамперед, усних свідчень учасників руху) досліджено основні напрямки діяльності студентських будівельних загонів, сформованих на базі вищих навчальних закладів Харкова протягом 1960-1980-х рр., а також проаналізовано дозвіллеві практики учасників упродовж «третього трудового семестру».

Структура дипломної роботи обумовлена метою та поставленими завданнями. Складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження.

До останнього часу історія студентських будівельних загонів залишалася малодослідженою, а в літературі отримали висвітлення, насамперед, загальні питання становлення цього молодіжного руху. Упродовж останніх років активізувалися дослідження історії студентських будівельних загонів, зокрема, певного міста або регіону. Показовим прикладом слугують дисертаційні дослідження, присвячені цій темі¹. У кожному з них можна зустріти спроби систематизації та аналізу наявної літератури, присвяченій студентським будівельним загонам. Наприклад, у дисертаційному дослідженні Р. С. Ралко пропонується виділити чотири групи історіографії. До першої з них дослідник відніс праці методологічного характеру (від представників французької школи «Анналів», наприклад, М. Блока, Ф. Броделя, до українських дослідників на кшталт О. Удода, який написав працю «Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності)»). Другу групу складають праці українських та закордонних дослідників, в яких проаналізовано загальні політичні, соціальні та економічні процеси, що відбувалися у радянському суспільстві протягом 1960-1980-х рр. До третьої групи Р. С. Ралко відніс праці психолого-педагогічного спрямування, а також дослідження молодіжного руху другої половини ХХ ст. Дослідження, що безпосередньо аналізують та висвітлюють діяльність студентських будівельних загонів складають четверту групу історіографії².

¹ Див., наприклад: Ралко Р. С. Студентський будівельний загін вищих навчальних закладів м. Києва (1962-1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. 318 с.; Малиніна Т. В. Студентські будівельні загони Харківщини: виникнення, генезис та занепад руху (друга половина 1950-х рр. – 1991 р.): дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2020. 276 с.

² Див.: Ралко Р. С. Студентський будівельний загін вищих навчальних закладів м. Києва (1962–1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. С 22-45.

Трохи інший підхід до аналізу історіографії запропонувала в своєму дисертаційному дослідженні Т. В. Малиніна. Вона згрупувала наявні праці в три великі блоки за проблемно-хронологічним принципом. Кожен з блоків відрізняється «спрямованістю досліджень, джерельною базою та загальними підходами»¹. Отже, до першого блоку дослідниця віднесла праці радянських авторів – представників різних наукових дисциплін і галузей знань – історії, психології, соціології тощо – які вийшли друком упродовж 1960-1980-х рр., коли на теренах СРСР виник і діяв молодіжний рух студентських будівельних загонів, унікальний за своєю формою та змістом. Другий блок становить сучасна українська історіографія, поява якої зумовлена інтересом до історії молодіжних рухів ХХ ст. До третього блоку належить сучасна зарубіжна історіографія, в основному представлена роботами російських істориків, які фактично віродили на пострадянському просторі вивчення тематики студентських будівельних загонів².

Враховуючі зазначені вище підходи до аналізу історіографії історії студентських будівельних загонів, ми пропонуємо розподілити праці з досліджуваної теми на дві групи. До першої з них належать дослідження історії становлення та виробничої діяльності студентських будівельних загонів. До другої групи – праці, присвячені повсякденності студентського руху та різноманітним культурним практикам (наприклад, дозвілєвим, символічним, ритуальним тощо) учасників «третього трудового семестру».

Слід відзначити, що перші ґрунтовні нариси з історії студентських будівельних загонів почали з'являтися наприкінці радянської доби, коли в умовах кризи студентського руху та спроб його реформування відбувалися спроби краще зрозуміти його характер та досягнути його історію. Тим не менш початком розробки окремих проблем руху в Україні слід вважати першу половину 1960-х рр., період становлення та активного зростання студентського

¹ Цит. за: Малиніна Т. В. Студентські будівельні загани Харківщини: виникнення, генезис та занепад руху (друга половина 1950-х рр. – 1991 р.): дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2020. С. 24.

² Див.: Малиніна Т. В. Студентські будівельні загани Харківщини: виникнення, генезис та занепад руху (друга половина 1950-х рр. – 1991 р.): дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2020. С. 24-49.

будівельного руху. Загалом дослідники наголошують, що історіографія 1960-1970-х рр. розглядає студентські будівельні загани переважно в контексті комуністичного виховання радянської молоді, у зв'язку з цим основна увага приділялася ідеологічному значенню руху¹.

Серед багатьох таких праць, в яких студентські будівельні загани розглядаються в якості масового добровільного руху радянської студентської молоді, слід звернути увагу на збірки документів, складених та відредагованих О. М. Карпухіним, І. А. Мостикою² та В. К. Криворученко, Н. В. Трущенко³. У цих та інших збірках⁴ зібрані матеріали щодо державної молодіжної політики та участі студентства в соціально-економічному розвитку СРСР.

Перші дослідження, присвячені саме діяльності студентських будівельних загонів, з'являються в першій половині 1960-х рр. Одним з перших подібних досліджень прийнято вважати працю Ю. М. Толипіна⁵, присвячене участі студентства в освоєнні цілинних земель.

Перша половина 1970-х років характеризувалася підвищенням інтересу до вивчення різноманітних питань діяльності студентських будівельних загонів, зокрема, виробничих, соціальних, психологічних аспектів участі студентів у «третьому трудовому семестрі». Характерною рисою таких праць стають їх заідеологізованість: студентські будівельні загани розглядаються в якості ефективного способу виховання радянської молоді. Показовими у даному випадку є такі колективні нариси, як: «Студенческие отряды – эффективная форма политического, трудового, нравственного воспитания студенческой

¹ Див.: Ралко Р. С. Студентський будівельний загін вищих навчальних закладів м. Києва (1962-1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. С. 33-34.

² Комсомол в вузе / Упоряд.: О. Н. Карпухин, И. А. Мостыка. Москва: Изд-во Молодая гвардия, 1981. 206 с.

³ КПСС о Ленинском комсомоле и пионерии. Сост. В. К. Криворученко, Н. В. Трущенко. Москва: Молодая гвардия, 1987. 383 с.

⁴ Див., наприклад: Товарищ комсомол. Документы, съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ (1918-1968) / Сост. В. Десятерик. Москва: Молодая гвардия, 1969. Т.1. 608 с.; Товарищ комсомол. Документы, съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ (1918-1968) / Сост. В. Десятерик. Москва: Молодая гвардия, 1969. Т. 2. 496 с.; КПСС о комсомоле и молодежи. Сборник резолюций решений съездов, конференций партии, постановлений ЦК КПСС и других партийных документов (1917-1961). Москва: Молодая гвардия, 1962. 432 с.; Комсомол и высшая школа. Документы и материалы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ по работе вузовского комсомола (1918-1968 гг.) / Сост. В. Десятерик. Москва: Изд-во Молодая гвардия, 1968. 271 с.

⁵ Тольпин Ю. М. Школа коммунистического труда на целине. Москва. Молодая гвардия, 1962. 139 с.

молодежи»¹, «Студенческие строительные отряды: проблемы и перспективы»² та ін.

Починаючи з 1970-х рр. важливою темою у працях, присвячених студентським будівельним загонам, стають питання охорони праці та техніки безпеки³. Складовою таких робіт стають нормативно-правові документи, що визначали різні аспекти діяльності студентських будівельних загонів. Протягом 1980-х рр. кількість таких праць, що міститимуть скоріше утилітарний та формальний погляд на історію студентського будівельного руху, зростатиме⁴.

Одночасно поступово з'являтимуться більшою мірою аналітичні та узагальнюючі дослідження з історії студентських будівельних загонів. Насамперед, слід згадати праці Є. Ф. Артем'єва, які хоча і не позбавлені ідеологічних нашарувань, але пропонують проаналізувати витoki та передумови виникнення руху, надати оцінку ролі КПРС і ВЛКСМ у цьому процесі⁵.

Після розпаду СРСР та занепаду студентського будівельного руху значно зменшалася кількість праць, присвячених історії студентських будівельних загонів. Серед дослідників рух було чимало його учасників та керівників. Показовим прикладом слугують праці В. О. Приступко, в яких представлені різноманітні аспекти діяльності студентських будівельних загонів: від витоків руху, історії його формування та подальшого розвитку, виробничої діяльності та економічного ефекту студентських будівельних загонів, до соціального та

¹ Студенческие отряды – эффективная форма политического, трудового, нравственного воспитания студенческой молодежи / Упоряд. Н.П. Фролов. Кишинев: Изд-во Статистика, 1971. 273 с.

² Студенческие строительные отряды: проблемы и перспективы / Упоряд. Н. Б. Абаева. Алма-Ата: Изд-во Казахстанский штаб Всесоюзного студенческого строительного отряда, 1971. 362 с.

³ Евсеева Р. В. Студенческий строительный. Москва. Молодая гвардия, 1975. 143 с.; Амерханова Ж. Трудовой семестр. Алма-Ата: Казахстан, 1975. 31 с.; Швалев Л. Н., Гонин И. П., Имайкин Г. А. Охрана труда в студенческих строительных отрядах. Москва. Стройиздат, 1975. 72 с.

⁴ Див.: Микшта П. С. Охрана труда в студенческих строительных отрядах: учеб. пособие. Вильнюс: МВССО ЛитРСП, 1980. 104 с.; Бережной С. Охрана труда в студенческих отрядах. Москва. Моск. Рабочий. 1980. 144 с.; Анфилов С. Охрана труда в студенческих строительных отрядах. Київ. Вища школа, 1982. 95 с.; Андриенко В. Санитарно-гигиеническое обеспечение и охрана труда в студенческих строительных отрядах. Москва: ЦНИИСП, 1983. 46 с.

⁵ Див.: Артемьев Е. Ф. Студенческие отряды и коммунистическое воспитание молодежи (1959-1975). Москва: Изд-во Молодая гвардия, 1978. 105 с.; Артемьев Е.Ф. Ступени возмужания. История, опыт патриотического движения студенческих отрядов. Москва: Изд-во Молодая гвардия, 1983. 254 с.; Артемьев Е. Ф. Студенческий отряд: вопросы и ответы. Москва: Молодая гвардия, 1987. 318 с.

виховного значення «третього трудового семестру». Окрему увагу у своїх працях дослідник приділяв ролі партійних, комсомольських організацій та керівництва вищих навчальних закладів в організації руху студентських будівельних загонів¹.

Слід відзначити, що починаючи з 2000-х рр., дослідницький інтерес до історії будзагонівського руху відновився. Ініціаторами публікацій та наукових проєктів, найчастіше усноісторичних, як правило, ставали колишні учасники руху. Загалом протягом останніх 20 років з'явилося чимало праць, присвячених різноманітним аспектам діяльності студентських будівельних загонів. Характерною їх рисою можна вважати звуження територіальних рамок до певного міста або регіону. Насамперед, слід згадати дисертаційні дослідження А. В. Забродіна² та В. Ю. Клімова³ студентського будівельного руху в Ленінграді. Крім того, на особливу увагу заслуговують вже згадувані дисертаційні дослідження українських істориків. Так, 2018 р. Р. С. Ралко захистив першу в Україні кандидатську дисертацію на тему студентських будівельних загонів, сформованих на базі вищих навчальних закладів Києва протягом 1962-1991 рр.⁴. 2020 р. Т. В. Малиніну захистила кандидатську дисертацію, присвячену виникненню, генезису та занепаду руху студентських будівельних загонів на Харківщині⁵. У зазначених дослідженнях увага звертається не лише на виробничу специфіку студентських будівельних загонів, але також пов'язані з нею питання техніки безпеки, санітарно-гігієнічних норм, повсякденного життя, зокрема дозвілля учасників «третього трудового семестру».

¹ Див.: Приступко В. А. Студенческие отряды как важный фактор реализации государственной политики по подготовке специалистов для народного хозяйства 1959-1991 гг. Москва: Социум, 1998. 108 с.; Приступко В. А. Студенческие отряды: исторический опыт 1959-1990 годов. Москва: Изд-во Московского гуманитарного ун-та, 2008. 308 с.

² Забродин А. В. Студенческие строительные отряды Ленинграда: Исторический опыт и уроки их деятельности, 1959-1977: дис. ... канд. ист. наук. Санкт-Петербург, 2001. 166 с.

³ Климов В. Ю. Ленинградские студенческие строительные отряды на завершающем этапе истории советского государства: 1978-1991 гг.: дис. ... канд. ист. наук. Санкт-Петербург, 2002. 241 с.

⁴ Ралко Р. С. Студентський будівельний загін вищих навчальних закладів м. Києва (1962-1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. 318 с.

⁵ Малиніна Т. В. Студентські будівельні загони Харківщини: виникнення, генезис та занепад руху (друга половина 1950-х рр. – 1991 р.): дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2020. 276 с.

На сьогодні нараховується чимало наукових розвідок, присвячених історії руху студентських будівельних загонів. Наприклад, варто згадати статті І. А. Коляди¹, О. Л. Рябченко² та ін. Особливої уваги заслуговує колективна праця, присвячена історії створення та розвитку та занепаду системи студентських будівельних загонів України та, зокрема, Харківщини. Також у праці розглядаються питання, пов'язані з академічною мобільністю студентів та спроби відродження руху студентських трудових загонів в Україні³.

На сучасному етапі центрами різноманітних дослідження становлення та розвитку студентського будівельного руху в СРСР стали університети, на базі яких було реалізовано низку проєктів. Наприклад, 2012 р. на базі музею Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна розпочався збір усних спогадів учасників студентського будівельного руху 1960-1980-х рр. (керівник проєкту – доктор історичних наук, професор В. В. Петровський та доктор історичних наук, професор С. І. Посохов; робоча група проєкту – кандидатка історичних наук, доцентка В. Ю. Іващенко, О. І. Красько та Є. С. Рачков). У межах проєкту його учасницями та учасниками було видано низку публікацій. Зокрема, 2014 р. опубліковано статтю О. І. Красько, в якій було розглянуто «усні спогади» учасників студентського будівельного загону, сформованих зі студентів Харківського державного університету імені О. М. Горького. Особливу увагу дослідниця приділила повсякденним практикам і стратегіям поведінки учасників «третього трудового семестру»⁴. Варто також згадати статтю Є. С. Рачкова, присвячену символічним і ритуальним практикам студентських будівельних загонів. Автор аналізує

¹ Коляда І. А. Студентські будівельні загани в УРСР: до історії молодіжного руху (1920-1980 рр.) // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник. 2012. №58. С. 166-174; Коляда І., Ралко Р. Студентські будівельні загани: до історії патріотичного руху студентської молоді в УРСР (1962–1989 рр.) // Краєзнавство. 2012. № 2. С. 141-150.

² Рябченко О. Л. Студентські будівельні загани на Цілині: особливості повсякденного життя // Спадщина університету: Історія. Освіта. Наука. Культура. Особистість: матеріали II науково-практичної конференції (15-16 грудня 2016 р., м. Харків). Харків, 2017. С. 133-145; Рябченко О. Л. Студентські будівельні загани: до питання про витоки руху // Дослідження з історії і філософії науки і техніки, 2018. Вип. 26-27. С. 43-56.

³ Астахова В. И., Астахова Е. В., Гайков А. А. и др. Студенческие строительные отряды: вчера, сегодня, завтра. Харьков: Изд-во НУА, 2013. 476 с.

⁴ Красько О. И. «Устные воспоминания» в контексте изучения студенческого строительного движения (по материалам ССО Харьковского университета) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2014. № 17. С. 265-273.

різноманітну символіку, яку використовували учасники «третього трудового семестру», приділяє особливу увагу їх дозвіллевим практикам. Автор статті зазначає, що головним елементом символіки студентських будівельних загонів була куртка кольору хакі з різноманітними нашивками, шевронами, значками. Поступово символіка руху стала більш різноманітною, з'являються різноманітні свята, наприклад, День студентських будівельних загонів, День будівельника, День відкриття табору, День посвячення в будзагонівці, День закриття «третього трудового семестру» тощо¹.

Слід також згадати про усноісторичний проєкт з історії студентських будівельних загонів, що з 2011 р. реалізовувався на базі Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова (керівник – докторка історичних наук, професорка О. Л. Рябченко). Метою проєкту був збір усних спогадів учасників «третього трудового семестру». Учасниками проєкту були студенти, викладачі, а також співробітники музею історії університету².

Таким чином, історія руху студентських будівельних загонів отримала доволі широке висвітлення в радянській історіографії, яка була насичена різноманітними кліше ідеологічного характеру. Наприклад, створення руху розглядалося як, головним чином, здобутки комсомолу та комуністичної партії. Багато питань в радянський період не отримали достатнього висвітлення в літературі, або взагалі залишилось не розкритим. Зокрема, причини, які спонукали студентів брати участь в «третьому трудовому семестрі», або ж передумови занепаду руху наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Порівняно мало уваги приділялося студентському дозвіллю, символіці руху, а також впливу руху на подальший професійний і життєвий шлях його учасників. Сучасні історіографії, як українська, так і зарубіжна, відзначається більш критичним осмисленням руху студентських будівельних загонів. На сучасному

¹ Rachkov Ye. Mitologia trzeciego semestru pracy. Symbole i obrzędy studenckich brygad budowlanych w ZSRS od początku lat sześćdziesiątych do końca lat osiemdziesiątych // Środowisko studenckie w krajach bloku sowieckiego 1945–1990, Wrocław–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2020, s. 477–493.

² Малиніна Т. В. Студентські будівельні загани Харківщини: виникнення, генезис та занепад руху (друга половина 1950-х рр. – 1991 р.): дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2020. С. 57.

етапі відбувається накопичення та систематизація різноманітних (візуальних, усних, документальних) джерел з історії руху. Спостерігається зростання кількості публікацій, а також дисертаційних досліджень, в яких студентські будівельні загони розглядаються як особлива молодіжна субкультура радянської доби.

1.2. Джерельна база дослідження.

Джерела, які були використані у даній роботі, можна поділити на кілька групи: 1) документальні джерела; 2) періодична преса; 3) усні свідчення; 4) візуальні джерела.

До першою групи джерел належать документи офіційного походження, зокрема статuti, постанови, інструкції, методичні рекомендації. Зазначені джерела відображають офіційний погляд радянської держави на передумови створення та подальший розвиток руху студентських будівельних загонів. Офіційні документи регламентували основні галузі діяльності студентських загонів. Наприклад, одним із перших кроків щодо вироблення нормативно-правової бази діяльності загонів стало затвердження на Першому Всесоюзному з'їзді студентських будівельних загонів (13-14 грудня 1966 р., м. Москва) єдиний для всіх студентських будівельних загонів «Статут Всесоюзного студентського будівельного загону». Одним із першим документів, що започаткував основи правового регулювання організації та діяльності студентських загонів була постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1967 р. «О мерах по улучшению организации и повышению эффективности летних работ студентов». Постанова врегулювала питання медичного обслуговування учасників «третього трудового семестру», забезпечення студентських будівельних загонів необхідними матеріалами та механізмами, дотримання правил та норм охорони праці тощо. Постанова зобов'язала міністерства, відомства та підрядні організації перераховувати комсомольським органам необхідні кошти для організації роботи студентських будівельних загонів. Одночасно був визначений порядок оплати праці студентів

протягом «третього трудового семестру», включаючи оплату вартості проїзду та виплат студентам добових. З метою покращення організації та управління, більш чіткого визначення структури, форм та методів роботи загонів у листопаді 1969 р. ЦК ВЛКСМ затвердив «Положення про студентський будівельний загін» та «Положення про обласний, крайовий, республіканський штаб». Завдяки цим документам було визначено головні завдання, та організаційну структуру студентських будівельних загонів¹.

Другу групу джерел становить періодична преса, насамперед, міські та обласні газети 1960-1980-х рр. Насамперед, це газети «Харківський університет», «Вечірній Харків», «Ленінська зміна», «Красное знамя» та «Соціалістична Харківщина». Слід враховувати, що специфікою радянської преси є її заідеологізованість. Водночас окрім постанов державних і партійних органів про організацію та діяльність студентських будівельних загонів, в газетах також містилося чимало матеріалу про побут і дозвілля, а також труднощі, з якими стикалися учасники «третього трудового семестру».

До четвертої групи джерел належать усні свідчення (тобто інтерв'ю) колишніх учасників студентських будівельних загонів. Насамперед, були використані матеріали вже згадуваного усноісторичного проєкту Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а саме: інтерв'ю з Савченко Віктором Миколайовичем, деканом медичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна; інтерв'ю з Д'ячковим Сергієм Володимировичем, директором Харківського університетського ліцею та одночасно доцентом кафедри стародавнього світу та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна; інтерв'ю з Єфановим Іваном Михайловичем, директором інжинірингової компанії «Золотое сечение», навчався на радіофізичному факультеті, Харківського державного університету імені О. М. Горького; інтерв'ю з Кузнеченко Володимиром Михайловичем, доцент кафедри економіко-математичних методів та інформаційних технологій Харківського інституту фінансів;

¹ Детальніше про нормативно-правові засади діяльності студентських будівельних загонів див., наприклад: Ралко Р. С. Нормативно-правові засади діяльності студентських будівельних загонів УРСР (1960–1970-ті рр.) // Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухолинського. Історичні науки. № 1 (43). 2017. С. 48-54.

інтерв'ю з Лопатенко Геннадієм Семеновичем, працював на економічному факультеті, кафедра фінанси та кредит, доцент; інтерв'ю з Петровським Олександром Івановичем, доцентом кафедри економічного факультету Харківського економіко-правового університету; інтерв'ю з Десенком Сергієм Михайловичем, професором, доктором наук, заступником директора з виховної роботи відділу функціональних матеріалів; інтерв'ю з Михайлом Георгійовичем Станчевим, доктором історичних наук, професором ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Четверта група джерел включає візуальні матеріали, насамперед, фотографії «третього трудового семестру», з особистих архівів його учасників, так і Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Крім того, до цієї групи належить різноманітна емблематика та символіка студентських будівельних загонів (носіями такої символіки часто слугували різноманітні нагороди, наприклад, грамоти, вимпели, значки, а також формений одяг, посвідчення тощо).

Таким чином, використаний джерельний комплекс є достатньо репрезентативним, оскільки включає як документи та матеріали офіційного походження, так і періодичну пресу, усні свідчення учасників «третього трудового семестру», а також візуальні джерела. Джерельна база дослідження дозволила нам виявити та проаналізувати характерні особливості становлення та трансформація руху студентських будівельних загонів, що були сформовані на базі вищих навчальних закладів Харкова протягом 1960-1980-х рр.

1.3. Методологія дослідження.

Методологічна основа роботи включає як загальнонаукові, так і спеціально-історичні (або загальноісторичні) методи. Так, у дослідженні було застосовано індуктивний метод, який полягає у фіксуванні емпіричних даних та їх подальшого аналізу та систематизації з метою узагальнень і висновків. Індуктивний метод дозволив виявити характерні особливості діяльності

студентських будівельних загонів протягом 1960-1980-х рр. Слушність індуктивних узагальнень була перевірена за допомогою дедуктивного методу дослідження, згідно з яким будь-які загальні положення, що вважаються вірними, мають базуватися винятково на основі попередньо наведених доказів та конкретних висновків. Крім того, були застосовані методи систематизації та узагальнення, що дозволило зробити висновки дослідження більш аргументованими.

Для вивчення основних фактів, пов'язаних зі становленням, подальшим розвитком та занепадом руху студентських будівельних загонів використовувався проблемно-хронологічний метод, суть якого полягає в тому, що події та явища історичного процесу досліджуються у часовій (тобто хронологічній) послідовності. Також було використано ретроспективний метод дослідження, що передбачає послідовне та системне вивчення досліджуваного об'єкта в історичній тяглості. Таким чином, рух студентських будівельних загонів 1960-1980-х рр. досліджується поетапно, з особливим акцентом на передумови виникнення руху, його розвитку та причин занепаду. Особливе значення в пропонованому дослідженні має усноісторичний метод, який було використано під час опрацювання усних свідчень (інтерв'ю) учасників «третього трудового семестру».

Дипломне дослідження базується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності та антропоцентризму. Зазначені принципи є чіткими установками, які визначають наше ставлення до історичних фактів, джерел, методів дослідження та уможливають отримання наукових висновків. Так, принцип історизму дозволив досліджувати історію студентських будівельних загонів у динаміці: від зародження руху, визначення основних етапів трансформації та остаточного занепаду в контексті загальних суспільно-політичних, соціально-економічних та соціокультурних змін в СРСР протягом 1960-1980-х рр. Принцип об'єктивності дозволив уникнути упередженості в дослідженні руху студентських будівельних загонів. Принцип антропоцентризму обумовив спрямування дослідницького фокусу на

студентські будівельні загони як молодіжну спільноту, що характеризувалася специфічними культурними практиками.

Загалом перераховані вище методи та принципи дозволили дослідити історію становлення студентських будівельних загонів як молодіжного руху в СРСР, визначити основні напрямки та форми діяльності студентів харківських вищих навчальних закладів під час «третього трудового семестру», а також соціальний та економічний ефект їх діяльності. Використання вітчизняної та зарубіжної історіографії разом із окресленими методами та підходами, у поєднанні з різноманітних за походженням і характером джерелами, дозволило сформувати цілісну картину діяльності студентських будівельних загонів, що формувалися на базі вищих навчальних закладів Харкова протягом 1960-1980-х рр.

РОЗДІЛ II. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК РУХУ СТУДЕНТСЬКИХ БУДІВЕЛЬНИХ ЗАГОНІВ

Слід відзначити, що сучасні дослідники часто визначають рух студентських будівельних загонів як складне суспільно-політичне явище в СРСР, що упродовж 1960-1980-х рр. стало визначальною формою повсякдення студентської молоді, ефективно використаною радянським державно-компартиїним керівництвом для вирішення як економічних, так й ідеологічних завдань. Всього протягом 1959-1991 рр., тобто за всю історію руху, у ньому взяло участь близько 14,5 млн. осіб¹.

Дослідники відносять початок історії руху студентських будівельних загонів до перших років радянської влади, коли студенти брали активну участь у трудовій діяльності на різних «ділянках народногосподарського будівництва» радянської держави². Перші «трудові семестри» розпочалися влітку 1920-х рр., після того як Всесоюзна центральна рада професійних спілок і народний комісаріат праці та освіти СРСР розробили інструкцію щодо практики студентів під час літніх канікул. Якщо 1923 р. у «трудовому семестрі» взяли участь 13 тис., то 1924 р. – вже більше 20 тис. студентів³.

У подальші роки відбувалося активне залучення студентів вищих навчальних закладів і технікумів до трудової діяльності на заводах, фабриках, радгоспах та об'єктах будівництва під час літніх канікул. 10 червня 1941 р. ЦК ВЛКСМ прийняв постанову щодо використання студентів на роботах під час літніх канікул, що зокрема передбачала проведення організаційної роботи із залучення студентів до праці в промисловості, будівництві, сільському

¹ Ралко Р. С. Студентський будівельний загін вищих навчальних закладів м. Києва (1962-1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. С. 136.

² Приступко В. А. Студенческие отряды: исторический опыт 1959-1990 годов. Москва: Изд-во Московского гуманитарного ун-та, 2008. С. 36.

³ Ралко Р. С. Студентський будівельний загін вищих навчальних закладів м. Києва (1962-1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. С. 66.

господарстві. Керівництво роботою студентів покладалося на комсомольські організації¹.

Після Другої світової війни студенти брали участь у відновленні багатьох міст, зокрема Ленінграда, Сталінграда, працювали на відновленні Донбасу і Дніпрогесу. Студенти історичного факультету Харківського державного університету імені О. М. Горького працювали на розчищенні підвальних приміщень підірваного німецькими військами Будинку проектів, переданого університету після звільнення Харкова².

Слід відзначити, що передвісниками руху студентських будівельних загонів цілком виправдано називають масову участь студентів у повоєнній відбудові та в зборі цілинного врожаю. Студентського будівельного загону як самостійної організації зі своїм статутом у той час ще не існувало. Показовим прикладом слугує ініціатива студентів Київського державного університету імені Тараса Шевченка, що звернулись до інших студентів вищих начальних закладів Києва і Київської області із закликом відпрацювати не менше чотирьох годин щоденно (у позанавчальний час) на відбудові центральної магістралі міста – Хрещатика³.

Під час «третього трудового семестру» студенти працювали в різних галузях промисловості та сільського господарства. Водночас немає єдиної думки стосовно того, який загін можна вважати першим, або ж в кому році власне розпочинається історія студентських будівельних загонів. На початок 1950-х рр. у СРСР головним завданням постало розв'язання продовольчої проблеми. Треба було в найкоротші терміни наздогнати та перегнати найбільш розвинені капіталістичні країни з виробництва продовольчої продукції на душу

¹ Иванов С. И., Погорелов С. П. Третий семестр – важная форма общественно-политической практики студентов. Минск: Вишэйшая школа, 1975. С. 11-12.

² Див.: Харківський університет – рідному місту / В. В. Кравченко, Б. П. Зайцев, С. О. Наумов, С. М. Куделко; під ред. С. І. Посохов, Є. П. Пугач; вступ. ст. В. С. Бакіров; відп. за вип. К. В. Новак. Харків: НМЦ «СД», 2004. 200 с.

³ Ралко Р., Коляда І. Студентські будівельні загани: до історії патріотичного руху студентської молоді в УРСР (1962-1989 рр.) // Краєзнавство. 2012. № 2. С. 142.

населення¹. Такі причини зумовили появу нереалістичних надпрограм у галузі аграрної політики. Складовою однією з таких надпрограм було відправлення студентської молоді на освоєння цілинних земель до Казахстану та Сибіру. Студенти мали працювати влітку, збираючи цілинний урожай, і вже тоді в деяких радгоспах невеликі бригади студентів використовувалися на будівельних роботах. Студенти будували зерносховища, ферми, ремонтували дороги².

Саме в Казахстані вперше були випробувані принципи організації праці, побуту, культурно-масової роботи студентської молоді в період літніх канікул, що згодом стали визначальними в організації діяльності всіх студентських загонів. Загалом протягом 1956-1958 рр. цілинні збиральні загоны практично змінили студентські будівельні загоны³.

Упродовж весни 1954 р., студенти медики, будівельники, інженери, виїхали для роботи до Казахстану. А в червні 1956 р. на заклик ЦК ВЛКСМ тисячі студентів виїхали на час літніх канікул на прибирання цілинного врожаю⁴. Враховуючи це, деякі дослідники відносять зародження руху студентського будівельного загону до 1956 р., коли загін київських студентів виїхали на роботу до Кустанайської області⁵. Загалом протягом 1956-1958 рр. понад 400 тис. студентів допомагали в освоєнні цілинних і перелогових земель⁶. Харківські студенти не знаходилися осторонь зазначених процесів. У липні 1956 р. до Рузаєвського району Кокчетавської області прибув трьохтисячний загін студентів Харкова⁷.

¹ Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.). Київ: Альтернативи, 1999. С. 82-83.

² Приступко В. А. Студенческие отряды: исторический опыт 1959-1990 годов. Москва: Изд-во Московского гуманитарного ун-та, 2008. С. 36.

³ Ралко Р., Коляда І. Студентські будівельні загоны: до історії патріотичного руху студентської молоді в УРСР (1962-1989 рр.) // Краєзнавство. 2012. № 2. С. 143.

⁴ Астахова В. И., Астахова Е. В., Гайков А. А. и др. Студенческие строительные отряды: вчера, сегодня, завтра. Харьков: Изд-во НУА, 2013. С. 67.

⁵ Сечка С. В. Становлення руху студентських будівельних загонів на території України (60-ті рр. ХХ ст.) // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. № 16 (251). 2012. С. 42.

⁶ Артемьев Е. Ф. Ступени возмужания. История, опыт патриотического движения студенческих отрядов. Москва: Изд-во Молодая гвардия, 1983. С. 19.

⁷ Рябенко О. Л. Студентські будівельні загоны: до питання про витоки руху // Дослідження з історії і філософії науки і техніки, 2018. Вип. 26-27. С. 50.

Слід відзначити, що радянська пропаганда початок руху студентських будівельних загонів пов'язувала з 339 студентами-фізиками Московського державного університету імені М. В. Ломоносова, які 1959 р. поїхали на цілину в Північно-Казахстанську область (протягом «третього трудового семестру» вони побудували 12 житлових будинків, телятник, 2 пташника і крільчатник). Одночасно з московськими студентами в 1959 р. участь в студентських будівельних загонах взяли 10 тис. ленінградських студентів. На території Литви цього року працювало 17 студентських загонів. Студенти Горьківського і Ростовського інженерно-будівельних вузів зводили виробничі та культурно-побутові об'єкти в Казахстані. У районах освоєння цілини працювали студенти з багатьох вузів і технікумів Уфи, Казані, Свердловська, Воронежа та інших великих вузівських центрів¹.

В Україні також робилися спроби організувати рух студентських будівельних загонів. Так, 1959 р. у Києві відбувся перший зліт-рапорт трудової діяльності студентів міста, на якому було прийнято звернення до студентів із закликом працювати під час «третього трудового семестру» на будівництві, в колгоспах, на благоустрої Києва (не менше 50 годин, на честь 40-річчя комсомолу України)².

Поступово у загонів з'являлася власна преса – 1962 р. вийшов перший номер багатотиражної газети «Молодий цілинник на студентському будівництві» («Молодой целинник на студенческой стройке»). Того ж року студентський загін другого Московського медичного інституту організував в радгоспі «Амангельди» піонерський табір-супутник для дітей робочих і службовців з нагоди 40-річчя Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна. Цим була закладена традиція створення при студентських загонах таборів-супутників для школярів³. Влітку 1983 р. – рік найбільшої активності

¹ Приступко В.А. Студенческие отряды: исторический опыт 1959-1990 годов. Москва: Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2008. С. 42.

² Там само. С 40.

³ Там само. С 256-257.

руху студентських будівельних загонів – студентськими будівельними загонами було організовано понад 3 тис. таких таборів¹.

1963 р. у складі студентських загонів уперше з'явилися спеціалізовані студентські бригади: електрофікаторов, зв'язківців, сантехніків і монтажників. З 1963 р. діяла інженерна служба, основними завдання якої була професійна підготовка студентів до літніх робіт та організація навчання їх правилам техніки безпеки. Була створена й медична служба, яка забезпечувала охорону здоров'я не тільки студентів, а й місцевого населення². У квітні 1964 р. на засіданні Центрального цілинного штабу було прийнято перший «Статут студентського будівельного загону», який мав діяти у всесоюзному масштабі. А вже у грудні 1966 р, на Всесоюзному з'їзді організаторів та учасників студентських будівельних загонів, вперше було прийнято єдиний для всіх студентських загонів «Статут Всесоюзного студентського будівельного загону»³.

13 грудня 1966 р. у Кремлівському палаці з'їздів відкрився Всесоюзний зліт студентських будівельних загонів, на якому було відзначено ударну роботу радянського студентства на освоєні нафтових і газових родовищ в Тюмені, на будівництві залізничних доріг на сході СРСР та інші будівництва. З цього часу рух студентських будівельних загонів з ініціативи окремих навчальних закладів перетворюється на рух всесоюзного значення, керований партійно-комсомольськими органами, що залучали студентську молодь до реалізації народногосподарських планів соціального-економічного розвитку СРСР. Продовжували створюватися великі загани для робіт на об'єктах транспортного будівництва, електрифікації сільського господарства, нафтових і газових родовищ⁴.

¹ Там само. С 195.

² Див.: Иваненков С. П., Сазонов И. Е. Студенческие трудовые отряды: опыт, анализ, перспективы. Санкт-Петербург: Питер, 2001. URL: <http://ivantnkovs.narod.ru> (дата обращения: 22.05.2021).

³ Артемьев Е. Ф. Ступени возмужания. История, опыт патриотического движения студенческих отрядов. Москва: Молодая гвардия, 1983. С. 34-37.

⁴ Астахова В. И., Астахова Е. В., Гайков А. А. и др. Студенческие строительные отряды: вчера, сегодня, завтра. Харьков: Изд-во НУА, 2013. С. 45.

Студентські загони залучалися до роботи на різноманітних об'єктах промисловості та сільського господарства. Поступово почав формуватися й інтернаціональний рух студентських будівельних загонів. Так, 1966 р. на прохання ЦК Ревкомсомолу Монгольської Народної Республіки і за призивом ЦК ВЛКСМ загін чисельністю 131 студент, зокрема з Харківського інституту інженерів комунального будівництва (95 осіб) та Харківського інженерно-будівельного інституту (35 осіб), працювали на будівництві парку «Дружба» в столиці Монголії Улан-Баторі. За якісну роботу 15 бійців з Харківщини були удостоєні нагороди Ревкомсомолу Монгольської Народної Республіки «Золота Зірка. Найкращому працівнику», 5 бійців – грамотою генерального секретаря ЦК Монгольської народно-революційної партії Монголії Ю. Цеденбала¹. Інтернаціоналізм був характерною рисою студентських будівельних загонів. Так, в 1970-1980-х рр. у складі Всесоюзного студентського загону щорічно працювало приблизно 12 тис. юнаків і дівчат, що навчались у СРСР, із більш ніж 100 країн світу².

Починаючи з 1970-х рр. змінилася географія роботи студентських загонів. Якщо до цього більшість студентів виїжджали до Казахстану, то потім частка учасників цілинних загонів складала лише приблизно 10 % від загальної кількості студентів – учасників «третього трудового семестру». Головними об'єктами стали Сибір і Далекий Схід. Загальна кількість учасників в цих районах в 1970 р. досягало 80 тис. осіб (майже 11 тис. студентів з навчальних закладів Харківської області). Активно працювали лекторські групи, розвитку отримала нагородна система студентських будівельних загонів. 5 червня 1971 р. Президія Верховної Ради СРСР за значний внесок у вирішенні народногосподарських завдань орденами та медалями були нагороджені 500

¹ Юность комсомольская моя: воспоминания. Кн. 1 / Сост.: Касютин С. Н. и др.; под ред. Маслова И. С. и Меховича С. А. Харьков: Шейнина Е. В., 2008. С. 28.

² Див.: Приступко В. А. Студенческие отряды: исторический опыт 1959-1990 годов. Москва: Изд-во Московского гуманитарного ун-та, 2008. 308 с.

найкращих бійців студентських будівельних загонів. Серед них були і харківські студенти¹.

Протягом 1972-1973 рр. вперше Всесоюзний студентський загін подолав мільярдний рубіж обсягу будівельно-монтажних робіт. Побудовано 4600 житлових будинків і гуртожитків, 16464 км ліній електропередач, повітряних і кабельних ліній зв'язку, 822 км залізниць, електрифіковано 7260 житлових будинків².

Протягом 1970-х – першій половині 1980-х рр. відбувалось збільшення чисельності студентських будівельних загонів, об'єм виконаної роботи та освоєних коштів, а також галузі використання праці студентів, зокрема популярними стають небудівельні напрямки. В якості прикладу можна навести зональний загін імені Ф. Е. Держинського Харківського юридичного інституту імені Ф. Е. Держинського, який був підтриманий республіканським штабом студентських будівельних загонів. У 1976 р. студенти цього навчального закладу виступили з ініціативою щодо надання допомоги в заготівлі кормів і збирання врожаю. Студенти брали участь в посіві зернових, працювали на току, заготовляли силос, сіно, збирали овочі та фрукти³.

1981 р. було сформовано науково-виробничий загін «Врожай», який вирішував питання розробки і впровадження установок додавання мінеральних добрив на поля з поливною водою. Студентами були розроблені конструкції, виготовлені і введені в експлуатацію установки додавання мінеральних добрив у господарствах Харківської та Белгородської областей. Загін був нагороджений Почесною Грамотою ЦК ВЛКСМ, а сама установка отримала бронзову медаль Виставки досягнень народного господарства⁴.

Широкого поширення отримали загани безоплатної праці, які перераховували всі зароблені кошти (або значну їх частину) на благодійність.

¹ Астахова В. И., Астахова Е. В., Гайков А. А. и др. Студенческие строительные отряды: вчера, сегодня, завтра. Харьков: Изд-во НУА, 2013. С. 45-46.

² Лияскин В. П., Ермошин Г. Т., Приступко В. А., Элькинд В. А. ССО: стройка, студенты, отряд. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Стройиздат, 1985. С. 46.

³ Астахова В. И., Астахова Е. В., Гайков А. А. и др. Студенческие строительные отряды: вчера, сегодня, завтра. Харьков: Изд-во НУА, 2013. С. 47.

⁴ Там само. С. 52-53.

Наприклад, 1981 р. за ініціативою комсомолу Харківського державного університету імені О. М. Горького було сформовано будівельний загін безоплатної праці «Комунар» який очолили студент радіофізичного факультету І. М. Єфанов і студент історичного факультету Г. В. Мілюха. Загін складався з 27 хлопців і 17 дівчат. На організаційних зборах було ухвалено рішення про перерахування 70 % заробітку на спорудження пам'ятника студбатівцям Харкова, які загинули в роки Другої світової війни. Протягом «третього трудового семестру» загін працював у Надимі та після закінчення роботи перерахував у фонд будівництва пам'ятника 20 864 крб.¹

26 квітня 1986 р. сталася радіаційна катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції. Учасники студентських будівельних загонів зробили свій внесок у ліквідацію її наслідків. За рішенням ЦК ВЛКСМ в Київській області на будівництві житлових будинків та об'єктів соціально-культурного та побутового призначення для населення, евакуйованого з 30-ти кілометрової зони, працювало 7 тис. студентської молоді з усього СРСР. Всього ними було побудовано 660 будинків і більше тисячі інших об'єктів. Крім того, було проведено додатковий день ударної праці, за результатами якої на ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи було перераховано більше 30 тис. крб. У Чорнобильську зону було відправлено чотири харківських студентських загони. Умови життя і праці були важкими, багато студентів постраждали від впливу радіації².

Протягом 1980-х рр. значно збільшилася кількість профільних і спеціалізованих студентських загонів. Наприклад, в 1986-1987 рр. тільки в Харківському політехнічному інституті імені В. І. Леніна було сформовано загони чисельністю більше двох тисяч осіб, в тому числі будівельного та науково-виробничого профілю, загони автомобілістів і провідників.

¹ Зайцев Б. П., Мигаль Б. К., Посохов С. І. Студбат. Харківські студбатівці. Вид. 2-е, випр. та доп. Харків: Авто-Енергія, 2005. С 21-22.

² Чорнобильська катастрофа. Документи і матеріали / Упоряд.: Н. П. Барановська та ін. Київ: Наукова думка, 1996. С. 417-418.

Системна криза в СРСР стала основною причиною стрімкого занепаду руху студентських будівельних загонів. У грудні 1989 р. постановою бюро ЦК ВЛКСМ Центральний штаб студентських загонів було переформатовано на Штаб студентських загонів ЦК ВЛКСМ, на чолі якого був не командир Всесоюзного студентського загону, а керівник Штабу студентських загонів-завідувач відділом ЦК ВЛКСМ. На думку дослідників, зусилля з реформуванням руху, збереженню створеної протягом десятиліть системи управління рухом були недостатніми. Останні спроби врятувати студентські будівельні загани були зроблені в 1991 р. незадовго до розпаду комсомолу. Рішенням бюро ЦК ВЛКСМ було створено Всесоюзну службу добровольчої праці молоді. Проте значної користі такі реформування не мали. Тому можна вважати, що із саморозпуском ВЛКСМ було припинено діяльність Центрального штабу студентських будівельних загонів, патріотичний рух студентських загонів остаточно занепав¹.

Слід відзначити, що причини участі студентів у «третьому трудовому семестрі» були доволі різноманітними, власне як і сприйняття ними руху студентських будівельних загонів. Загалом, рух був дуже популярним серед студентської молоді 1960-1980-х рр. Але потрапити до загону було доволі складно. Тим не менш участь в «третьому трудовому семестрі» після багатьох років розглядалася його учасниками як важливий життєвий етап.

Наприклад, директор інжинірингової компанії «Золотое сечение» Єфанов Іван Михайлович, який у 1977 р. вступив на радіофізичний факультет тоді ще Харківського державного університету імені О. М. Горького, і який у тому ж році став бійцем студентського будівельного загону «Штурм», а в 1978 р. став бригадиром цього ж загону, в у 1979 р. – командиром загону, в інтерв'ю згадував, що рух студентських будівельних загонів «як би формує молодь, він самоорганізовує її ось, крім того, що є якась ще й користь від цієї справи. Тобто вони роблять справу, за це отримують фінансові дивіденди, ну ще це формує,

¹ Приступко В. А. Студенческие отряды: исторический опыт 1959-1990 годов. Москва: Изд-во Московского гуманитарного ун-та, 2008. С. 264.

як особистість кожного з бійців. Бійців вчать жити в колективі, ось, розуміти один одного вчать, ну як би, вчать боротися зі своїм же егоїзмом, тобто ставити інтереси інших вище своїх. Того, чого сьогодні, до речі, молоді не вистачає. Ось, вони стають патріотами своїх вищих навчальних закладів, від яких вони їздили. Ну ось приблизно такого плану. Там багато було чудового, багато цікавого, ось ми часто коли зустрічаємося з товаришами, завжди згадуємо про студентські будівельні загони» (пер. з рос.)¹.

Доцент економічного факультету Харківського економічно-правового університету Петровський Олександр Іванович в інтерв'ю зазначав, що студентські будівельні загони – «Це хороший напрямок, це хороша активна життєва позиція для студентів, і, я вважаю, що якби вдалося відродити студентські будівельні загони і студентський будівельний рух, скажімо так, в Україні, в нашому університеті – це було б здорово. Насправді, будівництва в Україні ще ведуться, тому що на сьогоднішній день є такий напрямок в сільському господарстві. Наш загін брав участь на промислових об'єктах. Були також загони, які займалися сільським господарством, були загони, які займалися і працювали на збиранні врожаю, були загони, які працювали на залізниці. Тобто, це все було присутнє, це говорить про активність студента, це говорить про можливість людині проявити себе, дати йому якийсь напрямок відчутти себе самостійною одиницею. Я вважаю, що студентське життя в галузі будівельних загонів тільки цим і наповнювалася. Це пам'ять, це, напевно, перш за все, активна позиція студента, ну, і можливість йому проявити себе» (пер. з рос.)².

Існували доволі чіткі критерії відбору учасників «третього трудового семестру», потрібно було пройти своєрідний конкурсний відбір, мати гарні показники у навчанні, відрізнитися громадською активністю. Цікаві свідчення про критерії відбору до студентських будівельних загонів можна зустріти в

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі перекладали належать авторці роботи. Цит. за: Інтерв'ю з І. М. Єфановим від 03.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: В. О. Лисенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 28 л.

² Цит. за: Інтерв'ю з О. І. Петровський від 22.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. В. Лобенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 л.

інтерв'ю доценті кафедри економіко-математичних методів та інформаційних технологій Харківського інституту фінансів Кузнеченка Володимира Михайловича. Зокрема, він пригадував, що комсомольські бюро факультетів оголошували про набір до студентських будівельних загонів в межах спеціального конкурсу: «Відбиралося з усієї кількості студентів, які могли поїхати в будзагони. У будівельний загін могли поїхати з першого курсу по четвертий включно, п'ятий курс вже на лекціях. Ну, тобто, практично у нас виходило, щоб потрапити до загону конкурс був близько восьми-десяти осіб на місце. Тобто пристойно... Кожен зі студентів на курсі подавав заяву про те, що він бажає вирушити в студентський будівельний загін, і вказував куди. Потім ці всі списки секретарі комсомольських організацій факультетів становили до комсомольського бюро. Комсомольське бюро стверджувало їх, ці кандидатури, або не затверджував, в залежності від... Основні відмови були це неуспішність і стан здоров'я, тобто ті, які не відвідували фізкультуру, у них на це були протипоказання. А всім іншим відмови в принципі ніякого не було. Всі, хто був здоровий і вчився на позитивні оцінки, тобто не мав академічних заборгованостей, вони всіх зараховували. Потім цих всіх студентів, які подали, як то кажуть, до резерв в загони, цей самий, до комсомольського бюро факультету стверджували командири і комісарів загонів, це були, як правило, досвідчені старшокурсники, тобто ті, які вже пройшли студентські будівельні загони, студенти, і вони вже потім починали займатися з цим вже контингентом» (пер. з рос.)¹.

Про принципи та критерії відбору студентів пригадував у інтерв'ю й Д'ячков Сергій Володимирович, директор Харківського університетського ліцею, доцент кафедри стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: «Цей відбір існував, але це робили за нас наші командири, тобто ... деканат факультету відбирав хлопців, які, по-перше, виявляли бажання, по-друге, вони були гідні того, щоб поїхати.

¹ Цит. за: Інтерв'ю з В. М. Кузнеченко від 22.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. Т. Науменко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 12 л.

Ось. Зі мною, як з командиром навіть розмовляв співробітник КДБ, який курирував університет. Ось. Ну і ще мене чим я живу, чим я дихаю і т.д, відбір був серйозний, оскільки їхали далеко, їхали надовго, досить в суворі умови, тому до цього питання ставилися дуже серйозно» (пер. з рос.)¹.

Петровський Олександр Іванович згадував, що конкурсний відбір на економічному факультеті Харківського державного університету імені О. М. Горького був дуже великий в зв'язку з тим, що на факультеті був всього один загін, який мав можливість виїхати в райони Крайньої Півночі, саме тому конкурс на потрапляння в загін був дуже складним, тобто кілька людей могли претендувати на місце в загоні, а також людина повинна була володіти певною професією: «Перевага віддавалася мулярам, зварювальникам, в загальному будівельних спеціальностей, ну і, плюс, тим, хто вже відслужив в лавах радянської армії. В основному в загін потрапляли ті, хто в армії вже побував. З дівчаток, яких ми брали, були ті, які вміли готувати, тобто в якості кухарок» (пер. з рос.)².

Слід відзначити, що «Статут Всесоюзного студентського будівельного загону» визначав порядок зарахування до складу студентського загону наступним чином. Членом Всесоюзного студентського загону міг стати кожен студент, що визнає і виконує Статут студентського загону, успішно виконує навчальну програму, не має медичних протипоказань для виконання вказаних в господарському договорі види праць, який пройшов навчання и склав екзамен з техніки безпеки. Для участі в студентському загоні було обов'язковим досягнення 18 років. Також «Статут» визначав обов'язки бійця студентського загону, зокрема вимагав суворо дотримуватися трудової дисципліни, отримувати високі показники з якості праці, бережливо відноситися до техніки, інструментів та будівельних матеріалів, неухильно виконувати правила і норми техніки безпеки. В обов'язок також входило брати активну участь у проведенні

¹ Цит. за: Інтерв'ю з С. В. Д'ячковим від 14.05.2013, м. Харків. Інтерв'юер: А. Н. Видянк // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 12 л.

² Цит. за: Інтерв'ю з О. І. Петровський від 22.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. В. Лобенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 л.

агітаційно-пропагандистської та культурно-масової роботи серед місцевого населення¹.

Як пригадував учасник студентського будівельного загону 1960-х рр., тоді студент Харківського політехнічного інституту імені В. І. Леніна Г. М. Салов: «для того щоб стати кандидатом на зарахування в студентський будівельний загін потрібно було: 1. Твердо встигати по всім дисциплінам. 2. Досить здати не гірше ніж на «добре» сесію. 3. Мати хоча б одну будівельну спеціальність: електрик, тесля, штукатур, маляр, а краще – декілька. 4. Вміти ремонтувати побутову апаратуру: радіо, телевізори, праски. 5. Вміти співати і танцювати, малювати, фотографувати... Бажано в комплексі або обов'язково що-небудь одне. 6. Бути комунікабельним, чуйним людиною, не занудою...» (пер. з рос.)².

До складу студентських загонів зазвичай входило багато студентів базових (II–IV) курсів, тобто тих, що мали влітку вільні від виробничої практики двомісячні канікули, а також студенти-старшокурсники, що за дозволом адміністрації могли поєднувати практику з роботою в студентському загоні³.

Слід звернути увагу на поступове збільшення числа представниць жіночої статі серед учасників «третього трудового семестру»: за різними підрахунками від майже 30% у 1970 р. до більше 50% у 1983 р.⁴. Національний та віковий склад учасників студентських загонів кожний «трудоий семестр» був різним та залежав від багатьох чинників: «Ну, національний склад був різний, в основному це звичайно ж був російсько-український, але були і ті, хто вчився в університеті, а в університеті навчалося багато національностей, хто приїжджав з далека, і на канікули не виїжджав, припустимо там на батьківщину до себе, значить вони їхали в студентські будівельні загони. У нашому будівельному

¹ Ралко Р. С. Студентський будівельний загін вищих навчальних закладів м. Києва (1962-1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. С. 88.

² Цит. за: Салов Г. Студенческий строительный, или как это начиналось 45 лет назад. URL: <http://www.Skunksworks.net/docpolitik/solvo//sso//pHP> (дата звернення: 08.03.2022).

³ Малиніна Т. В. Студентські будівельні загони Харківщини: виникнення, генезис та занепад руху (друга половина 1950-х рр. – 1991 р.): дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2020. С. 38.

⁴ Там само. С. 150.

загоні, які їхали на Північ, це були: росіяни, українці, білоруси, казахи, татари. Ну, тобто були у нас різні національності, і ніяких у нас не було конфліктів, суперечок, з приводу хто якої національності, або яку віру сповідує. Як кажуть, головне, щоб людина була хороша. Там, в принципі намагалися один одному допомагати, дружити. Так було напевно в кожному загоні, були якісь, так би мовити, там невеликі конфлікти, які, вирішувалися» (пер. з рос.)¹.

Чому ж студенти замість того, щоби влітку відпочивати, прагнули потрапити до студентського загону, де часто були важкі умови праці та не завжди гарні умови проживання? На це питання намагалися віднайти відповіді ще в радянський час. Наприклад, 1971 р. комсомольська організація провела анкетне опитування серед 1667 учасників «третього трудового семестру» – студентів вищих навчальних закладів України, які працювали в Тюменській області. У газеті студентських будівельних загонів Тюменської області «Горизонт» було надруковано результати опитування. Переважна більшість студентів підкреслювала пізнавальний інтерес, бажання випробувати себе у важких умовах, придбати трудові навички, виховати в собі самостійність у вирішенні важливих життєвих питань².

Водночас в інтерв'ю 2010-х рр. учасники студентських загонів відзначали, що серед мотивів їх участі в «третьому трудовому семестрі», насамперед, були фінансові дивіденди, які вони отримували від роботи. Наприклад, працюючи на Півночі, за весь «третьий трудовий семестр» можна було заробити від 800 до 1500 руб. (при середній зарплаті тих років в розмірі 120-130 руб.). Власне цим можна пояснити й доволі велику кількість бажаючих потрапити саме в північний будівельний загін. Не меншою була конкуренція за можливість потрапити до кримських студентських загонів. Як відзначають респонденти, якщо Крим розглядався як можливість потрапити влітку до моря, то будівельний загін в Харківській області – швидше як покарання. Серед

¹ Цит. за: Інтерв'ю з І. М. Єфановим від 03.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: В. О. Лисенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 28 л.

² Красько О. И. «Устные воспоминания» в контексте изучения студенческого строительного движения (по материалам ССО Харьковского университета) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2014. № 17. С. 268.

інших мотивів учасники «третього трудового семестру» називали прагнення подорожувати, можливість перевірити себе та колектив на міцність¹.

Слід також враховувати патріотичні настрої та суспільні ідеали радянської доби, які стимулювали багатьох студентів брати участь в русі. Багато хто з учасників «третього трудового семестру» щиро прагнули своєю працею зробити внесок у розбудову радянської держави. Наприклад, доктором історичних наук, професором кафедри історії та археології слов'ян факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, згадуючи про мотиви, що спонукали його до участі в студентських будівельних загонах (тричі протягом 1976-1978 рр. у загонах Київського державного педагогічного інституту О. М. Горького) зазначав: «Для мене на першому місці був ідейно-патріотичний чинник, адже в цей час комсомольськими органами проводилася велика пропагандистська робота із закликами до роботи у будівельних загонах, крім цього, бути студбудзагонівцем було досить престижне, не останню роль відігравав і матеріальний чинник»².

За спогадами колишнього студента Харківського авіаційного інституту І. П. Внукова, командира зонального загону «Транспортний», загону «Зірковий», комісару українського загону у Казахстані (1972-1980 рр.): «Потрапити до загону могли не всі, був конкурс. У заяві на поїздку в будзагін студенти писали і такі слова: “Іду вчитися жити по-справжньому”; “Хочу попрацювати в колективі без сачків”; “Хочу випробувати себе”; “Хочу знайти справжніх друзів”; “Хочу, щоб в такому краю життя було трішечки яскравіше”» (пер. з рос.)³.

Незважаючи на те, що значна частина студентів брала участь у русі студентських будівельних загонів для того, щоби заробити грошей, існували й інші мотиви участі в «третьому трудовому семестрі». Наприклад, для учасників

¹ Там само. С. 268-269.

² Цит. за: Ралко Р. С. Студентський будівельний загін вищих навчальних закладів м. Києва (1962-1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. С. 139.

³ Астахова В. И., Астахова Е. В., Гайков А. А. и др. Студенческие строительные отряды: вчера, сегодня, завтра. Харьков: Изд-во НУА, 2013. С. 46.

руху на ранньому етапі головними чинниками були романтика, можливість принести користь суспільству, а також побачити нові місця, іншу природу та культуру. Вочевидь, для студентів із незаможних сімей це була гарна можливість подорожувати країною, побувати у найвіддаленіших місцях СРСР, або навіть закордоном (для учасників інтернаціональних загонів).

Доктор хімічних наук, професор, завідувач відділу органічної та біоорганічної хімії Науково-технологічного комплексу «Інститут монокристалів» Десенко Сергій Михайлович зазначав в інтерв'ю, що учасникам студентських будівельних загонів «Платили гроші дуже великі на ті часи. Я заробив в цьому загоні в порядку 1400 рублів, це були дуже великі гроші для студента. Це дуже серйозний фактор, без зайвих там слів ... Також він [чинник] важливий і матеріально, і з морального боку. Я взагалі-то із забезпеченої сім'ї, але намагався, і виховувався батьком військовослужбовця, так, що потрібно бути по-самотійніше, тобто мене не балували особливо. І моральний чинник – це самоствердження: “хто ти є?”, “ти можеш щось або не можеш в цьому світі?”. Або ти можеш тільки штани просиджувати... Тобто спробувати себе, так скажемо, перевірити, на інших подивитися, себе показати. Будзагони, не дивлячись на інші нюанси, там людину за тиждень дізнаєшся більше. Ти можеш з ним п'ять років сидіти за однією партою, а там накладення умов, плюс не менш важливо ще одна функція грошей, вони вивертають навиворіт деякі не найкращі властивості...»¹.

Загалом студенти з бажанням та цікавістю їхали до студентських будівельних загонів, але часто ейфорія від подорожі закінчувалася після прибуття на місце дислокації загону. Як згадує Єфанов Іван Михайлович: «Було цікаво, тому що, всі їхали поїздом, до певного, визначеного місця, потім пливли на кораблі, ось, везли з собою картоплю, везли з собою хліб, везли з собою макарони, тушонку, ось хліб український чорний. Тому що там він дуже цінувався. Тоді як раз там були білі ночі, тобто, для студентів як би, нові місця,

¹ Цит. за: Інтерв'ю з С. М. Десенко від 05.12.2013, м. Харків. Інтерв'юер: Є. С. Рачков // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 43 л.

нові люди, нові знайомства, ось, самостійне таке життя, ну вражень було море...» (пер. з рос.)¹.

Під час самої подорожі на місце роботи студентського будівельного загону, студенти намагалися компенсувати незручності певними дозвіллевими практиками, наприклад, грали на гітарах, трубах й інших музичних інструментах², в карти тощо. Як зазначав в інтерв'ю Десенко Сергій Михайлович: «У карти грали на “тошнотики” в поїзді. Це такі по 5 копійок біляші, про які ми там мріяли, як про делікатес. “Тошнотики” в буфеті у нас подавалися як дуже дешевий пиріжок з дуже хріновим м'ясом, яке тут їли по великому голоду, а там вони снилися, і були валютою на яку билися об заклад, тому що гроші великого значення не мали: їх реально немає, а віртуальні їх дуже багато» (пер. з рос.)³.

Отже, історія руху студентських будівельних загонів сягає перших років існування радянської держави, коли студенти почали брати участь у трудовій діяльності у різних галузях промисловості та сільського господарства. Загалом рух пройшов складний шлях становлення наприкінці 1950-х рр. та подальшої трансформації. Протягом 1970-1980-х рр. відбувалося розширення діяльності студентських загонів, використання їх досвіду в різних галузях економіки СРСР. Занепад руху припав на кінець 1980-х рр. та був пов'язаний із системною кризою радянської держави. Слід відзначити, що рух студентських будівельних загонів був вагомим складовим елементом молодіжного руху в СРСР. Його особливістю було те, що студентські загани формувалися на добровільних засадах, їх діяльністю керували спеціальні штаби, які створювалися комітетами комсомолу за погодженням адміністрації навчальних закладів. Студентські будівельні загани, за спогадами його учасників, були гарною школою для студентів, сприяли розвитку життєво необхідних якостей: самостійності,

¹ Цит. за: Інтерв'ю з І. М. Єфановим від 03.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: В. О. Лисенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 28 л.

² Зеленский Б. К. С думой о будущем. Записки партсовработника. Киев; Харьков, 2003. 132 с.

³ Цит. за: Інтерв'ю з С. М. Десенко від 05.12.2013, м. Харків. Інтерв'юер: Є. С. Рачков // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 43 л.

ініціативи, колективної взаємодії, надбанню трудових навичок, які могли бути корисними у подальшій професійній кар'єрі.

РОЗДІЛ III. ВИРОБНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТСЬКИХ БУДІВЕЛЬНИХ ЗАГОНІВ

Працювали студенти багато, і це підтверджують офіційні дані. Так, дослідники руху студентських будівельних загонів, наголошують, що обсяги виконаних студентами робіт зростали щорічно. Усього за 1959-1989 рр. вони склали 20 862,35 млн. крб. Протягом 30 років за участі студентських 185 загонів було побудовано 332 230 об'єктів. Протягом 1979-1983 рр. лише тільки за одну п'ятирічку студентські загони виконали обсяг робіт, що дорівнював річній програмі Міністерства будівництва СРСР¹.

Газети широко висвітлювали виробничі здобутки студентів у будівельних загонів. Так, в «Комсомольській правді» зазначалося, що протягом 1972-1977 рр. учасники «третього трудового семестру» проклали лінії електропередач довжиною з екватор, побудували залізничних колій довжиною з 1/2 території СРСР, відремонтували кожну п'яту школу, здали в експлуатацію 77 699 промислових і сільськогосподарських об'єктів. Загалом сумарний об'єм виконаних робіт дорівнював тодішньому Новосибірську².

Як уже відзначалося, будзагонівці виконували різні види робіт. Наприклад, командир загону «Спартак» Харківського державного університету імені О. М. Горького Д'ячков Сергій Володимирович пригадував в інтерв'ю: «Ми уклали, ми будували дорогу в Надимі, на околиці Надима. Об'їзна дорога. Ось. Будували і бетонували укоси дорого, газокompресорну станцію, в стороні від Надима. Плюс ще шабаш. Ще підробляли. Підробляли, насамперед, на навантаженні, вантажно-розвантажувальних дорогах на всіляких базах, яких було багато в Надимі. Ось. Тому робота була важка, чоловіча і не дуже

¹ Ралко Р. С. Студентський будівельний загін вищих навчальних закладів м. Києва (1962-1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. С. 141.

² Див.: Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015.

кваліфікована, тому що це був перш іза все бетон і бетонні плити, які ми укладали» (пер. з рос.)¹.

1964 р. Харківський автодорожній інститут створив перший комсомольський загін у складі 175 студентів. Він працював в Кустанайській області в якості будівельників і водіїв. За три літніх місяці студенти побудували 3 корівника, телятник, ток з твердим покриттям, котельню та виконали обсяг робіт на суму близько 160 тис. крб. Студенти, які працювали водіями, відремонтували 100 автомобілів, перевезли більше 30 тис. тон різних будівельних вантажів і зерна, виконали вантажоперевезень в обсязі близько 3 млн тон / км, освоїли близько 130 тис. крб².

Зазвичай у студентських будівельних загонів було вдосталь праці. Наприклад, студенти Харкова працювали на бетонуванні фундаментів, будували складські приміщення, житло, школи, дитячі заклади, дороги, залізничні колії тощо. Протягом 1970-1980-х рр. будзагонівці брали участь у різноманітних патріотичних акціях. Наприклад, 1977 р. бійці Всесоюзного студентського загону імені 60-річчя Великого Жовтня взяли участь в спорудженні об'єктів 100 Всесоюзних ударних комсомольських будівництв. Зокрема, була проведена операція під назвою «Дороги Батьківщини» по будівництву, ремонту і благоустрою автомобільних доріг країни.

Самі учасники студентських будівельних загонів часто не могли точно визначити обсяг робіт, який вони виконали протягом «третього трудового семестру». Як зазначав Петровський Олександр Іванович: «...в експлуатацію, скажімо, так за сезон міг ввести кілька корівників, кілька свинарників, скажімо так в Уренгої ми, коли займалися будівництвом дороги, то, ми місяць організації справлялися з цим дорожнім трестом вводили дорогу в

¹ Цит. за: Інтерв'ю з С. В. Д'ячковим від 14.05.2013, м. Харків. Інтерв'юер: А. Н. Видянк // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 12 л.

² Астахова В. И., Астахова Е. В., Гайков А. А. и др. Студенческие строительные отряды: вчера, сегодня, завтра. Харьков: Изд-во НУА, 2013. С. 37-38.

експлуатацію, в зв'язку з тим що поки не буде виконані допоміжні роботи, дорога не вводиться в експлуатацію...» (пер. з рос.)¹.

Так згадував в інтерв'ю про свої обов'язки під час «третього трудового семестру» доцент економічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Лопатенко Геннадій Семенович, що двічі брав участь в студентських будівельних загонах (1968 р. – загін «Лесоруб – 1» Тюмень – Сургут; 1969 р. – Чукотка): «... якщо по першому загону – тримати свою бензопилу в робочому стані, забезпечувати себе бензинчиком, пиляти дерева і складати. Коли ми були на Чукотці, рубали готель з бруса, робили щитовий гуртожиток, котельню робили з бетону, значить, мішали розчин і робили бітум. Як таких обов'язків не було, все робили все. Треба заміс – зробили, штукатурки працюють, хтось місить, якщо втопився, то відпочиває. Була повна взаємозамінність» (пер. з рос.)².

План виконання робіт контролював штаб, який вносив необхідні корективи, вимагав повного та своєчасного виконання завдань, що ставилися перед загonom. Щоденно мали проводитися оперативні засідання штабу, де підбивалися підсумки робочого дня, уточнювали завдання на день, члени загону звітували про обсяги виконаної роботи. Щотижня проводилися засідання штабу, де підводилися підсумки минулого тижня та планувалась робота на наступний, визначалися найкращі бригадири, бійці, приймалися рішення про вручення перехідних вимпелів та інших форм морального заохочення. Так само штабом підводилися підсумки роботи загону наприкінці місяця³.

Окремо слід відзначити працю дівчат в студентських будівельних загонах. Слід враховувати, що у радянські часи існувало чимало упереджень щодо того, якою повинна бути жінка: в першу чергу – робітницею, а далі –

¹ Цит. за: Інтерв'ю з О. І. Петровський від 22.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. В. Лобенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 л.

² Цит. за: Інтерв'ю з Г. С. Лопатенко від 20.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. В. Печенежський // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 14 л.

³ Студенческий отряд: вопросы и ответы: методическое пособие по организации и деятельности студенческих отрядов / Сост.: Е. Ф. Артемьев, Г. С. Михайлов, В. А. Приступко и др. Москва: Изд-во Молодая гвардия, 1987. С. 318.

дружиною, матір'ю і корисним членом суспільства. Але в суспільстві все ж таки переважала думка, що місце жінки «на кухні». Декан медичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Савченко Віктор Миколайович в інтерв'ю наголошував: «Як же без дівчат в будівельному загоні!? А хто ж буде готувати їжу!? Всі кухарі і в основному і лікарі це були то дівчата»¹.

Тим не менш дівчата доводили, що можуть гідно працювати не тільки на кухні, а й на будівництві, на рівні з чоловіками. До перебування дівчат на будівельних об'єктах ставилися по-різному. Наприклад, студентка Харківського авіаційного інституту Л. Проценко в інтерв'ю газеті «Соціалістична Харківщина» зазначала: «Сьогодні на східній ділянці тунелю копали траншею. Нарешті хлопці переконалися, що я можу працювати нарівні з ними. Ох, як же я ненавиджу оте віджиле переконання, що дівчатам місце на кухні. Ні й ні! Пустили мене на крутий укіс зі страхівкою. Ось де я відчула себе людиною!»².

Тетяна Шатохіна, командир загону «Сінільга» філологічного факультету Харківського державного університету імені О. М. Горького розповідала, що 30 дівчат працювали в Нижнє-Тавдинському районі Тюменської області: виконували основні роботи на будівництві очисних споруд, здійснили тинькарські роботи на площі 80 тис. кв. м., бетонували та ін. Загалом дівчатами було освоєно 41 тис. крб. капіталовкладень³.

Із певним захопленням про працю дівчат під час «третього трудового семестру» розповідав командир загону «Штурм» Єфанов Іван Михайлович: «Коли, я поїхав у загін “Комунар” в 1981 році, там звичайно вражень було побільше, тому що нас було там 42 людини ... це був загін безоплатної праці, це була ініціатива, комітету комсомолу Харківського університету, щоб створити, заробити гроші, і створити пам'ятник, який сьогодні стоїть між

¹ Цит. за: Інтерв'ю с В. М. Савченко від 03.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: Н. О. Попова // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 15 л.

² Цит. за: Малиніна Т. В. Студентські будівельні загони Харківщини: виникнення, генезис та занепад руху (друга половина 1950-х рр. – 1991 р.): дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2020. С. 124.

³ Шатохіна Т. «А ну-ка девушки, а ну, красавиці!» // Харківський університет. 1971. № 67-68. 26 жовтня.

університетом і Держпромом і ось туди, я поїхав командиром першим командиром, першого загону “Комунар”. Зі мною комісаром був Милюха Єгор Володимирович, і ось там поїхала основна частина – це дівчата. Ну і коли нам доручили виконувати земельні роботи, я думав, ми не впораємося, але дівчата з мехмату з такою ретельністю працювали лопатами, так рили траншеї там, благо, що ґрунт піщаний, пісок. Ось, мене здивувало те, що їхнє ставлення, ось до праці тобто, так самовіддано працювали ...» (пер. з рос.)¹.

Праця під час «третього трудового семестру» була важкою. Наприклад, 1971 р. студентський будівельний загін «Софія» факультету іноземних мов Харківського державного університету імені О. М. Горького (назва загони походить від аббревіатури назви факультету) брав участь у відновленні старої залізничної колії в Тюмені. Комісар загону розповідав: «Робота була незнайома і важка, дуже важка: відновлювали занедбану залізницю 20-річної давнини. І ми гуманітарії, на повну силу виявляли здібності інженерів – бо в руках наших з інструментів була лише лопата... На одноманітність меню не скаржилися, працювали здорово: незважаючи на криваві мозолі, на хмари комарів, незважаючи на холодний дощ, що безперервно сів, як із сита. І одержували моральне задоволення від своєї роботи, бо вбачали її необхідністю. Коли на прощання ми проїхали по нашій залізниці, то відчули що вона дійсно НАША»².

На чолі кожного студентського будівельного загону стояли командир і комісар. Командир загону «Спартак» Харківського державного університету імені О. М. Горького Д'ячков Сергій Володимирович згадував в інтерв'ю: «Ну оскільки я був командир, то в коло моїх професійних обов'язків входило так би мовити забезпечити загін роботою, еге ж? Це перш за все. Ну щоб загін працював, виконував план. На мене поклалися обов'язки спілкування з керівниками будівельно-монтажного управління, де ми працювали, забезпечення так би мовити побутових умов. Робочих умов, дисципліни. Усе.

¹ Цит. за: Інтерв'ю з І. М. Єфановим від 03.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: В. О. Лисенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 28 л.

² «Софія». Харківський університет. 1971. № 67-68. 26 жовтня.

Ну ... командир відповідає за все, тому тут про коло обов'язків можна було б розповідати досить довго. Але взагалі-то тут напевно зрозуміло» (пер. з рос.)¹.

Хто саме міг стати командиром чи комісаром загону? Перш за все, той юнак чи дівчина, які відповідали певним вимогам: мати досвід роботи в студентських будівельних загонах, мати хороші організаторські та морально-політичні якості, користуватися авторитетом, являти собою приклад в усьому для інших студентів, користуватися повагою колективу, мати високе почуття відповідальності за колектив і за доручену справу². Крім цього, командир організовував роботу загону, ніс персональну відповідальність перед комітетом комсомолу навчального закладу та ректоратом (дирекцією) навчального закладу за виробничу, ідейно-виховну та суспільно-політичну діяльність загону, контролював забезпечення дотримання правил безпеки, норм трудового законодавства, фінансово-господарської дисципліни, виконання відповідних рішень комітету комсомолу³.

Власне комісар обирався на загальних зборах загону за рекомендацією штабу трудових справ і затверджувався комітетом комсомолу навчального закладу. Серед основних завдань, які виконував комісар, було керівництво суспільно-політичною, культурно-масовою, спортивною та шефською роботою загону. Саме комісар відповідав за організацію внутрішнього розпорядку загону, очолював роботу тимчасової комсомольської організації, яка створювалась на час «третього трудового семестру». У разі відсутності командира комісар виконував його обов'язки⁴.

Петровський Олександр Іванович – колишній комісар будзагону економічного факультету Харківського державного університету імені О. М. Горького у 1989 року – згадував в інтерв'ю: «У коло обов'язків комісара входило, по-перше організація робіт, значить, скажімо так: підтримка морально бойового духу всього загону, випуск бойових листків, визначення норм там

¹ Цит. за: Інтерв'ю з С. В. Д'ячковим від 14.05.2013, м. Харків. Інтерв'юер: А. Н. Видянк // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 12 л.

² Олійник О. Горизонти трудового літа // Харківський університет. 1971. № 47-48. 15 червня.

³ Ермошин Г, Лияскін В, Приступко В. ССО: стройка, студенти, отряд. Москва: Стройиздат, 1978. С. 31.

⁴ Там само. С. 137-143.

вироблення і плюс контакти з місцевими органами влади, контакти з місцевим населенням організація дозвілля, спільних свят, спільних заходів, спільних виїздів, контакти з сусідніми загонами, організація якихось вечорів КВН-ів, тобто це все входило в обов'язки комісара» (пер. з рос.)¹.

При кожному загоні обов'язково був медичний працівник, часто це були клінічні ординатори або студенти старших курсів. Медичний працівник мав здійснювати медичне обслуговування та контролювати стан здоров'я бійців загону, а також правильність харчування, водопостачання, санітарного стану табору. Медичний працівник був зобов'язаний забороняти зарахування до студентського загону осіб, що не пройшли відповідне медичне обстеження, вимагав дотримання санітарно-гігієнічних норм, звільняв студентів від роботи за станом здоров'я, госпіталізував хворих чи травмованих². Медичний працівник студентського будівельного загону затверджувався комітетом комсомолу навчального закладу. Загалом медичне обслуговування розпочиналося ще у підготовчий період, коли студенти, які планували взяти участь у «третьому трудовому семестрі», проходили медичний огляд та робили обов'язкові щеплення (наприклад, проти черевного тифу, малярії, правця)³. Щеплення було важливим, адже студенти їхали в різні райони, часто зі складними кліматичними та санітарними умовами. Наприклад, для Західного Сибіру була характерною підвищена вологість повітря, різкі перепади температури, траплялися випадки кліщового енцефаліту. Відповідно у бійців студентських будівельних загонів цієї місцевості переважали (трохи більше 60 %) хвороби простудного характеру (катари верхніх дихальних шляхів, ангіни, бронхіти). На другому місці (30 %) були хірургічні захворювання

¹ Цит. за: Інтерв'ю з О. І. Петровський від 22.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. В. Лобенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 л.

² Ралко Р. С. Студентський будівельний загін вищих навчальних закладів м. Києва (1962-1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. С. 113.

³ Див. детальніше про медичне обслуговування бійців студентських будівельних загонів: Малиніна Т. В. Студентські будівельні загони Харківщини: виникнення, генезис та занепад руху (друга половина 1950-х рр. – 1991 р.): дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2020. С. 152-162.

(фурункули, карбункули тощо), а також травматизм м'яких тканин (трохи більше 70 % від загальної кількості травм)¹.

Студент-медик Савченко Віктор Миколайович так розповідає про свої обов'язки у студентському будівельному загоні: «Це повністю все медичне забезпечення: починаючи від профілактики та закінчуючи вимірюванням тиску, якщо надходили скарги. Ми абсолютно для всіх студентів, робили медогляд. Якщо хто-то хворів, я тільки мав право виписувати лікарняні листи. І ці листи, до речі, оплачувалися і постачання було. У нас постачання закуповував університет в повному обсязі. Оскільки я був досить досвідченою людиною, то я давав якісь додаткові моменти. І ось формував аптечки для кожного загону. Я постійно зв'язок тримав з лікарями лінійних загонів, і якщо потрібна була консультація, якісь маніпуляції, то завжди це здійснювали» (пер. з рос.)².

Доволі частими були випадки, коли медичні працівники студентських будівельних загонів, надавали медичну допомогу не лише бійцям загонів, але також місцевим мешканцям. Були й інші форс-мажорні випадки. Наприклад, Савченко Віктор Миколайович в інтерв'ю згадував: «Більш того, я можу сказати що, я не пам'ятаю це 1972 чи 1973 рік напевно, або четвертий рік, ми були в Надимі. А в Надимі на той період вже була дуже хороша лікарня, міська лікарня і доводилося надавати навіть допомогу. Я перебуваючи у відрядженні на 107 кілометрі, ну це невеликий напевно кілометрів 15-17, ну називався 107 кілометр порт, де причалював барж. Я був там у відрядженні і перебуваючи на березі річки, побачив пливе тіло, людина-потопельник. Я повідомив про це в службу, служба його виловила. І з огляду на ту обставину, що це був липень місяць, а в лікарні, в надимських, крім головного лікаря нікого не було. Він мене попросив зробити розтин. Так ось я навіть робив розтин цього потопельника, за всіма правилами, як годиться. Всяке буває в житті»³.

¹ Там само. С. 154.

² Цит. за: Інтерв'ю с В. М. Савченко від 03.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: Н. О. Попова // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 15 л.

³ Цит. за: Інтерв'ю с В. М. Савченко від 03.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: Н. О. Попова // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 15 л.

Одним із пріоритетних завдань будівельного загону вважалося формування у його «бійців» почуття творчого колективізму, товаришкості та згуртованості, взаємодопомоги і взаємопідтримки, командного духу. Але чи було так насправді? Як згадує Д'ячков Сергій Володимирович, відносини між студентами у будівельному загоні були доволі гарними: «Характер взаємовідносин у колективі був нормальний, тому що були хлопці, молоді хлопці другого, третього, четвертого курсу, які добре знали один одного по факультету, які разом грали в футбол, які разом їздили на розкопки і т.д. У нас з цим проблем не було абсолютно ніяких. Єдине, що в складі нашого загону були хлопці, які вже працювали до університету і їх життєвий досвід був звичайно вище. І вони допомагали звичайно в якихось суто робочих питаннях, безпосередньо на об'єктах. Ну і їх трошки більше слухалися, бо у нас були ... до складу загону входили хлопці, яким було за тридцять або близько тридцяти і це вважалися ооо які старигани, що ой-ой-ой...» (пер. з рос.)¹.

У більшості загонів атмосфера в колективі була дружньою, і якщо траплялися конфлікти, то вони зазвичай вирішувалися легко, та й не були дуже серйозними. Командир і комісар допомагали у вирішенні будь-яких конфліктних ситуацій і в разі потреби застосовували покарання або проводили профілактичні бесіди. Наприклад, Д'ячков Сергій Володимирович щодо конфліктних ситуацій згадував в інтерв'ю: «Усередині загону конфліктних ситуацій я не можу сказати ... ну якісь напружені моменти десь колись щось було, але так би мовити, що б це був конфлікт це не було. Такого не було» (пер. з рос.)².

Інший респондент, Лопатенко Геннадій Семенович, відзначав в інтерв'ю наступне: «Як таких конфліктів не було. Все було нормально. Завжди ми знаходили спільну мову з керівництвом, а між собою претензій ніяких не було. Хто починав халтурити, його відразу починали виховувати. Через 15 хвилин виховання ніяких проблем вже не було, як бабуся пошептала ... У колективі у

¹ Цит. за: Інтерв'ю з С. В. Д'ячковим від 14.05.2013, м. Харків. Інтерв'юер: А. Н. Видянк // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 12 л.

² Там само.

нас були чудові стосунки. Вранці піднялися і на роботу. Увечері прийдеш утомлений, перекинешся двома словами, хтось анекдот розповість один, інші посміялися і заснули до наступного ранку. У нас було все чудово, колектив був дуже дружний» (пер. з рос.)¹.

Командир загонів «Штурм» і «Комунар» – Єфанов Іван Михайлович – в інтерв'ю наголошував: «Зараз важко вже згадати, якісь конфліктні ситуації. Але ось були такі, коли в поїздках там, ну деякі, деякі бійці незважаючи на те, що була заборона на провезення спиртного, деякі як би намагалися провезти і ось були такі у нас моменти коли, це вже будучи в зональному загоні, коли ми бачили, що люди хотіли, так би мовити, там це вживати. Але конфлікти ці вирішувалися, тобто з людиною, проводилися бесіди з ними, і люди як би, розуміли, давали слово, що вони цим займатися ніколи не будуть, у всякому разі, під час роботи в студентському будівельному загоні, ну і дійсно це було так. Тобто їм робилося попередження, ось останнє китайське і вони як би виконували. Таких невирішених конфліктів, невирішених питань, ну тобто їх не було, так. От не було, щоби конфлікт цей виносився там до якогось рівня там, до обкому комсомолу і так далі. Як правило, як правило ці конфлікти знімалися» (пер. з рос.)².

Учасники студентських будівельних загонів в інтерв'ю відзначали, що по закінченню «третього трудового семестру», вони отримували на той час доволі великі гроші, проте винагорода залежала від регіону та спеціалізації загону, де працював студент. Як згадував доцент Харківського інституту фінансів Кузнеченко Володимир Михайлович, розподіл зароблених грошей міг супроводжуватися певними суперечками: «Міг бути (конфлікт) тільки в кінці першого місяця, коли наряди закрилися, і коли командир оголосив скільки ми на там п'яте чи третє серпня заробили грошей, тобто за перший місяць роботи. Ось він приходить, говорить: “на сьогоднішній закритий другий місяць, ми

¹ Цит. за: Інтерв'ю з Г. С. Лопатенко від 20.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. В. Печенежський // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 14 л.

² Цит. за: Інтерв'ю з І. М. Єфановим від 03.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: В. О. Лисенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 28 л.

заробили там стільки-то грошей”. Ну, всі ж швидко розділили на кількість порахували, і починається – “чому це так мало заробили?” Але ми в принципі-то розуміли, що ми працюємо в Харківській області. На ті часи ми отримали дуже великі гроші. У нас десь заробіток був близько, мінус дні ударної праці, мінус податки, це був близько триста п'ятдесят рублів на місяць ... Це в колгоспі платили тоді не більше ста двадцяти – ста тридцяти на ті часи...» (пер. з рос.)¹.

Колишній студент Харківського політехнічного інституту імені В. І. Леніна В. Горюшко згадував, що за роботу на ціліні він отримав два мішки борошна (««від чого мати й батько були у захваті») та гроші («а на отримані гроші – 150 карбованців придбав радіоприймач ІЕФ “Акорд” і з'їздив в Ялту покупатися в морі»²).

Петровський Олександр Іванович так розповідав про те, яким чином він розпоряджався заробленими під час «третього трудового семестру» грошима: «Ну, питання дуже складне, стипендія на той момент, коли ми були студентами, становила всього 55 рублів. Поїздки в лад загін давали студенту можливість протягом року нормально себе почувати, нормально харчуватися, нормально одягатися, нормально жити. При цьому відсотків 70-80 наших студентів і бійців вже мали сім'ї, деякі вже були одруженими людьми» (пер. з рос.)³.

Своєю чергою доцент економічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Лопатенко Геннадій Семенович ось так згадував про витрачання зароблених у студентському будівельному загоні грошей: «Ну, я закінчив перший курс, у мене помер батько, сестра вчилася в медінституті, брат вчився в Запоріжжі, а мама отримувала 28 рублів пенсії. Треба було братові допомогти трохи, трохи собі зробити добавочку до стипендії, хоча я вже студентам говорив, що ми платили за

¹ Цит. за: Інтерв'ю с В. М. Кузнеченко від 22.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. Т. Науменко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 12 л.

² Шутенко Л. Н. «Надо было предвидеть, что бум на менеджеров спадёт». Вечерний Харьков. 2012. 12 мая. С. 4. URL: <https://vecherniy.kharkov.ua/news/63422/> (Дата звернення: 04.04.2022)

³ Цит. за: Інтерв'ю з О. І. Петровський від 22.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. В. Лобенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 л.

гуртожиток 1,80 рублів, харчувався я на 1,50 рублів в день. Пів борщу 14 копійок, котлета 14 копійок, чай 2 копійки і пачка "Прими" 14 копійок, проїзд автобусом 5 копійок, трамвай 3 копійки, тролейбус 4 копійки. Нинішньому студенту зараз трошки по складніше. В основному ми не шикували, були такі хлопці, яким не було грошей їздити в Крим відпочивати. Ми їхали заробляли, підтримували себе, так би мовити, якщо не вистачало, вибачте мене, є трамвайно-тролейбусне депо, ходили ми канати мили, допрацьовували далі. Я задавав питання, у нас були хлопці, хто був в загоні, підняли руки, хто купив джинси за 175 рублів. Ніхто. Я говорю: "Шкода. Ось бачите коли дають батьки можна витратити, а коли своїм горбом зароблені шкода викинути на джинси 175-180 рублів, ой як шкода!" Те ж саме було і у нас, намагалися розтягувати задоволення. От і все» (пер. з рос.)¹.

Згідно статуту студентських будівельних загонів, основними принципами діяльності студентських будівельних загонів були добровільність (тільки особисте бажання студента могло стати підставою для вступу до загону); єдиноначальність (повне підпорядкування командирові) та принцип комуни (усі зароблені кошти ділилися порівну між усіма учасниками). Треба відмітити, що правила були суворі, наприклад, заборонялося вживання спиртних напоїв та носіння бороди та вусів².

Студенти намагалися підтримувати гарні стосунки з місцевим населенням. Останні своєю чергою також допомагали студентським будівельним загонам, зокрема, продуктами харчування, це був знак вдячності за самовіддану працю студентів. Як пише у своїх спогадах Б. Новіков: «Проїшли роки, забулась втома, якісь незручності і т.п., але все життя пам'ятатиму відкритість душ місцевих жителів: казахів, росіян, німців; приязнь щиро, любов непідробну до "наших київських філософів". Свіжі карасі, мед відрами, молоко

¹ Цит. за: Інтерв'ю з Г. С. Лопатенко від 20.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. В. Печенежський // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 14 л.

² Див.: Артемьев Е. Ф. Студенческий отряд: вопросы и ответы. Москва: Молодая гвардия, 1987. 318 с.

бідонами: “Їжте, ви ж молоді, вам треба...”¹. Водночас траплялися й неприємні інциденти. Наприклад, професор кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, генеральний директор музейного комплексу університету Пугач Євген Петрович, згадуючи свій досвід участі в будівельних загонах, розповідав, про бійку студзагонівців із місцевими мешканцями під час дискотеки².

Єфанов Іван Михайлович так згадував відносини з місцевим населенням: «Звичайно відбувалося спілкування, вони приходили до нас в табір, розповідали щось. Тобто, ми ось в рамках культурно-виховної, такої роботи, розповідали, тому що приїхали вже студенти, там же були студенти не тільки першого курсу, були вже студенти і старших курсів, які могли вже розповісти про свої спеціальності. І потім, про якісь проблемні питання. Розкрити проблемні питання, політичних питань. Тобто були якісь дискусії, були спільні з місцевим населенням, були спільні якісь вечора, тобто чаювання були, особливо в такі, день будівельника.» (пер. з рос.)³.

Важливою частиною організації роботи студентських будівельних загонів були соціалістичні змагання між студентськими будівельними загонами. Це не лише була спроба спровокувати загони до виробничого змагання, але також підвищити якість роботи студентів. Починаючи з середини 1970-х рр., соціалістичні змагання між загонами стали регулярними. Наприклад, 1975 р. в змаганні перемогли загони Харківщини, показавши вдвічі, а за деякими показниками і в декілька разів більшу результативність, зокрема з таких показників, як кількість студентів, виробіток на одного студента, виконання виробничої програми тощо. Приміром, в 1974 р. будівельно-монтажних робіт загонами Київщини проведено на 7,41 тис. крб, а загонами Харківщини – на

¹ Трудовий семестр. Як українські студенти на канікулах розбудовували інфраструктуру СРСР // Кореспондент. 2012. 16 березня.

² Астахова В. И., Астахова Е. В., Гайков А. А. и др. Студенческие строительные отряды: вчера, сегодня, завтра. Харьков: Изд-во НУА, 2013. С. 188.

³ Цит. за: Інтерв'ю з І. М. Єфановим від 03.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: В. О. Лисенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 28 л.

13,90 тис. крб. Загалом Харківський обласний СБЗ тільки з 1975 по 1980 рр. чотири рази визнавався кращим студентським будівельним загonom України¹.

Єфанов Іван Михайлович так розповідав в інтерв'ю про соціалістичні змагання: «Було багато пунктів у цьому соціалістичному змаганні. Починаючи від виконання обсягів роботи, ось, закінчуючи якимись, порушеннями якщо є. Були перевірки з боку зонального загону, штабу, тобто це, починаючи від внутрішнього розпорядку, внутрішнього розпорядку життя загону, до санітарного стану там в самому таборі, навколо табору. Забезпечити умови для безпечного (перебування) ось, ну багато було, багато було пунктів, за якими організовувалося соціалістичне змагання» (пер. з рос.)².

Організація соціалістичного змагання мала кілька напрямків: прийняття особистих комплексних планів, соціалістичне змагання між бійцями на завоювання звання «Кращий за професією» (муляр, штукатур, маляр, тесляр, бетоняр та ін.). Далі проводилося змагання між бригадами лінійних студентських будівельних загонів. Підсумки підбивалися лінійними штабами щодня і відбивалися на дошці показників діяльності загону, оголошувалися на ранковій лінійці командирами. Переможцям надавалося право підняття прапора загону. Зональний штаб проводив змагання на звання «Кращий лінійний загін», підсумки якого підводилися два рази за період «третього трудового семестру»³.

Наприклад, Петровський Олександр Іванович згадував в інтерв'ю таке: «Були змагання між бригадами, загін був розбитий на бригади, кожен загін змагався між собою. Скажімо так, загін економфакультету змушений був змагатися, хоча, слово змушений тут трохи недоречно, із загонами, які були з

¹ Малиніна Т. В. Студентські будівельні загани Харківщини: виникнення, генезис та занепад руху (друга половина 1950-х рр. – 1991 р.): дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2020. С. 188.

² Цит. за: Інтерв'ю з І. М. Єфановим від 03.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: В. О. Лисенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 28 л.

³ Див.: Артемьев Е. Ф. Студенческий отряд: вопросы и ответы. Москва: Молодая гвардия, 1987. 318 с.

інших факультетів, тому що загонів було багато. Потім підбивалися підсумки, тобто все це звичайно було присутнє» (пер. з рос.)¹.

Студентські будівельні загони в основному працювали на території СРСР. Проте існували й інтернаціональні будівельні загони, «третій трудовий семестр» яких проходив у країнах соціалістичної співдружності: Німеччині, Польщі, Болгарії, Угорщини та навіть на Кубі. Наприклад, доктор історичних наук, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Станчев Михайло Георгійович, який у 1973 р. був у складі інтернаціонального загону у Німецькій Демократичній Республіці, так розповідав про відмінність між інтернаціональним загonom та студентськими будівельними загонами, що працювали на території СРСР: «Справа в тому, що принципова відмінність від звичайних будзагонів, які працювали в рамках чи то області або Радянського Союзу, найчастіше вони базувалися на базі одного факультету, припустимо історичного факультету, ось наші хлопці, друзі працювали там в Надимі, Сургуті і так далі або в Казахстані. А інтеротряди формувалися на базі всього університету представниками різних факультетів... Тоді виїзд за кордон був великою рідкістю і випускали туди людей, які добре вчилися, були активістами. А я добре вчився в науці, я був спортсменом, я був членом комсомольського бюро, підвищена стипендія, ну коротше кажучи, відповідав усім критеріям... І ще, друга принципова відмінність будівельного загону від іноземного, те що, наші (СБЗ) їхали заробляти гроші, ми – ні. Фактично нам не платили. Нас утримували, нас годували, але основне завдання крім роботи, а вона була до обіду, така легка, в порівнянні з тим, що пацани пахали по 12 годин, годували комарів, наше основне завдання загону було: ми займалися облаштуванням нового житлового масиву. Будувалися будинки, перш ніж асфальтувати доріжки, або вірніше перед тим, як будувати будинок ще, ми копали траншеї. В основному, ми були зайняті, копанням траншей, проведення трубопроводів... На відміну від наших, то що ми не були «заробітчанами». Третя відмінність

¹ Цит. за: Інтерв'ю з О. І. Петровський від 22.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. В. Лобенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 л.

була в тому, що у нас була широка культурна програма, ось ті фотографії, які я тобі покажу, там ти не побачиш мене на роботі, там ми де-то- то в Веймарі, то на Одері, то ще де-небудь, вічно ми кудись їздимо. І це було дуже важливо» (пер. з рос.)¹.

Своєю чергою студенти з країн соціалістичного табору у складі студентських будівельних загонів приїздили до СРСР. Наприклад, 1972 р. бійці інтернаціонального СБЗ «Іскра-72», до складу якого входило 40 студентів Харківського державного університету імені О. М. Горького та Університету імені А. Міцкевича (м. Познань), працювали в селищі Андріївка Балаклійського району Харківської області. Студенти заклали окрему селищну вулицю та назвали її «Університетська». Загалом студентами було споруджено 16 нових одноповерхових будиночків. «Іскра-72» виконав план, освоївши 60 тис. крб. капіталовкладень. За відмінну працю дирекція радгоспу «Горьківський» нагородила загін грамотою та вимпелом «За успіхи у будівництві». Окрема увага була приділена культурним заходам. Так, в одну з неділь польські студенти ознайомились з Харковом та Харківським державним університетом імені О. М. Горького, в іншу – вони відвідали Шебелинський газопромисел. А ще були екскурсії Харківською областю: на річку Сіверський Донець, на річку Макушино та острів Зимівка. 11 серпня 1972 р. відбувся заключний вечір радянсько-польської дружби, до якого долучилися місцеві жителі та керівництво радгоспу, яке нагородило студентів за відміну працю грамотами, преміями та пам'ятними значками².

Складовою студентської благодійної діяльності були так звані дні ударної (або безоплатної) праці. Усі зароблені в ці дні гроші перераховувалися в громадські фонди або на конкретні благодійні цілі. Порядок проведення днів ударної праці визначався Центральним штабом студентських будівельних загонів при ЦК ВЛКСМ: їх кількість було обмежено трьома днями, час проведення було уніфіковано. Існувало два види студентської допомоги:

¹ Цит. за: Інтерв'ю з М. Г. Станчевим від 10.12.2020, м. Харків. Інтерв'юер: Д. Д. Срьомченко // Особистий архів Д. Д. Срьомченко.

² Братова Г. «Інтернаціонал- 72» // Харківський університет. 1972. № 76-77. 21 листопада.

безоплатна (шефська) допомога студентських будівельних загонів місцевому населенню і загони безоплатної праці.

Цікавою сторінкою в історії студентських будівельних загонів стала їх участь у спорудженні різних пам'ятників. Одним із найбільш яскравих прикладів такої благодійності була допомога студентів у спорудженні пам'ятника студбатівцям у Харкові. Передісторія створення пам'ятника пов'язана з подіями Другої світової війни, коли зі студентів харківських вищих навчальних закладів були сформовані студентські батальйони. Багато студентів загинули на війні. 1981 р. за ініціативи комсомолу Харківського державного університету імені О. М. Горького було сформовано будівельний загін «Комунар» (27 хлопців і 17 дівчат), який очолили студент радіофізичного факультету І. М. Єфанов і студент історичного факультету Г. В. Мілюха. Студенти ухвалили рішення про перерахування 70 % заробітку на спорудження пам'ятника студбатівцям в Харкові. Загін працював у місті Надим. Після закінчення «третього трудового семестру» загін перерахував у фонд будівництва пам'ятника 20 864 крб. У подальші роки чисельність загону зростала. Перерахунки до фонду пам'ятника збільшилися на 59 074 крб. 1983 р. грошовий фонд на спорудження пам'ятника студбатівцям становив вже понад 110 тис. крб. Ініціатива студентів була підтримана міськими органами влади. Весною 1983 р. Харківська організація Союзу архітекторів УСРС оголосила конкурс на кращий проект пам'ятника. У результаті конкурсу було рекомендовано до спорудження проект, розроблений скульпторами Д. Дадашевим, Л. Жуковською, Д. Совою, та архітекторами А. Антроповим, В. Ліфшицем, В. Новгородовим та В. Осіповим. Рішення Ради визначало і виконавців робіт упродовж 1985 р. зі спорудження пам'ятника та благоустрою визначеної території. 1985 р. на Харківській скульптурній фабриці у бронзі було виготовлено пам'ятник, проте далі справа завмерла. Протягом майже 30 років спроби окремих представників громадськості та колишніх студбатівців вирішити справу зі встановлення пам'ятника не мали підтримки керівників міста. Кошти ж на встановлення зазначеного пам'ятника, перераховані свого

часу на рахунок «Міськпромбудтресту», зникли. У вересні 1998 р. питання про пам'ятник студбатівцям отримало продовження. Після нетривалого дебатування було ухвалено рішення про нове місце встановлення пам'ятника. Відсутність у міському бюджеті коштів для виконання робіт не зупинила громадськість. У Харківському державному університеті влітку 1999 р. розпочалася кампанія по збору коштів. Було зібрано 17 276 грн. Загальна ж сума склала 60 400 грн. Нарешті, 28 жовтня 1999 р. пам'ятник встановили біля головного корпусу Харківського університету на майдані Свободи¹.

Отже, студентськими будівельними загонами щорічно виконувався величезний обсяг роботи. Діяльність студентських будівельних загонів була чітко спланованою. Штаб контролював виконання плану робіт, вносив у них необхідні корективи, вимагав повного та своєчасного виконання завдань, що ставилися перед учасниками студентських будівельних загонів. Студенти Харкова працювали на бетонуванні фундаментів, будували складські приміщення, житло, школи, дитячі заклади, дороги, залізничні колії тощо. Окрім праці на будівництві виробничих та житлових об'єктів, студенти брали активну участь у ідейно-виховній, громадсько-політичній та шефській роботі. Власне, студентські будівельні загони, давали можливість, випробувати себе, отримати певний професійний досвід.

¹ Зайцев Б. П., Мигаль Б. К., Посохов С. І. Студбат. Харківські студбатівці. Вид. 2-е, випр. та доп. Харків: Авто-Енергія, 2005. С 21-22.

РОЗДІЛ ІV. ДОЗВІЛЛЄВІ ПРАКТИКИ СТУДЕНТСЬКИХ БУДІВЕЛЬНИХ ЗАГОНІВ

Як уже було відзначено, у студентських будівельних загонах був певний режим і дисципліна, а основний час відводився праці. Водночас у студентів існували певні традиції, свята та форми відпочинку, які часто відтворювалися з року в рік, стаючи традиційними. Таким чином, можна казати про особливу субкультуру учасників студентських будівельних загонів. Дозвіллєві практики відрізнялися в залежності від місця, де працювали загони, а також специфіки їх виробничої діяльності.

Наприклад, Єфанов Іван Михайлович згадував, що вихідні дні у студентському загоні «Штурм» в Надимі в 1980 р. були влаштовані наступним чином: «Ну вихідний день проходив так, що багато, багато бійців намагалися відіспатися. Багато приводили себе до ладу, відпочиваючи. Тобто хтось грав на гітарі, хтось збирав ягоди. Ходили в кіно ось, читали, дивилися телевізор, тобто в наметах у нас, так було. Були якісь концерти, тобто там в містах таких, коли загін дислокувався в самому місті, був Будинок Культури, ну тоді організовано ходили в кіно. Давався вільний час, щоб людина могла сходити в магазин, купити щось там, то що йому не давали на обід, на вечерю, на сніданок і так далі. Тобто солодощі якісь» (пер. з рос.)¹.

Водночас багато учасників «третього трудового семестру» наголошували в інтерв'ю про відсутність в них вільного часу та відповідно організованого дозвілля. Наприклад, Лопатенко Геннадій Семенович згадував наступне: «Там єдиний вихідний день, був день будівельника. Усе. З 6 до 6.30 поснідали і робота. Прийшли ввечері, вже починало сутеніти, у нас було півгодини часу. Зате(вихідний) на день будівельника це вже залізно ... Коли були в Тюмені, у нас був дізіл'юк, ми там збиралися, багаття у нас не горіло. Ми завжди відзначали день будівельника, розводили велике багаття і тоді включали

¹ Цит. за: Інтерв'ю з І. М. Єфановим від 03.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: В. О. Лисенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 28 л.

заповітні 100 грам будівельних. На Чукотці спеціально ящик горілки привезли, а горілки там не просто так, а ящик і засипаний тирсою, тому, що літаками везуть. І все відпочили, по веселилися, а на наступний день о 6.00 підйом. Особливого дозвілля не було» (пер. з рос.)¹.

Або ж Десенко Сергій Михайлович казав в інтерв'ю, що студенти працювали навіть і в неділю, але призвичаївшись, все ж знаходили час на відпочинок: «Єдине задоволення було, це тоді, коли радіо включав, і то, це коли втягнулися, тому що в перший час, ми приїжджали і падали. Мертві бджоли, як говориться, не гудуть. Це вже потім, ми після вечері, пили міцний чай, і сиділи лясни точили» (пер. з рос.)².

Власне, часники студентських будівельних загонів в основному пояснювали відсутність повноцінного дозвілля, тим, що вони намагалися більше працювати, щоби зрештою більше заробити: «Так, вільного часу в будівельному загоні практично не було, тому що була денна робота, ввечері або в обід була переробка. Кожен боєць постійно намагався на цій роботі викластися для того, щоб загін побільше заробив, побільше привіз якихось там дивідендів, ну, і, також в залежності від того, яке місце загін займав в соцзмаганнях. Власне кажучи, я говорив про те, що за високий показник робіт в місті Новий Уренгой наш будівельний загін отримав чотири путівки за кордон через супутник, через обком комсомолу. Це була поїздка і в Німеччину, це була поїздка і в Польщу, це була Угорщина і Румунія. Все це було цікаво, тобто, в будь-якому випадку студентів заохочували, плюс в наступному році була можливість виїхати в інтерзагін і взяти участь в прийомі студентських загонів, які приїжджали до нас» (пер. з рос.)³, – розповідав Петровський Олександр Іванович.

¹ Цит. за: Інтерв'ю з Г. С. Лопатенко від 20.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. В. Печенежський // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 14 л.

² Цит. за: Інтерв'ю з С. М. Десенко від 05.12.2013, м. Харків. Інтерв'юер: Є. С. Рачков // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 43 л.

³ Цит. за: Інтерв'ю з О. І. Петровський від 22.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. В. Лобенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 л.

За словами учасників студентських будівельних загонів, важливе значення для організації дозвілля мала дислокація загону: чим ближче загін розміщувався до керівних штабів, тим частіше в загоні проводилися певні заходи. Так, Десенко Сергій Михайлович загадував в інтерв'ю: «У Далекому загоні, які стояли ближче до місця дислокації штабів ... там напевно треба було, щось для показухи робити. Наприклад, належало мати ... Ми, коли приїхали в Сургут, ми ночували в якомусь червоному куточку, це був криво поставлений намет, в якому там щось було... тому що, це належало мати (йшлося про зображення Леніна і про іншу радянську символіку)...» (пер. з рос.)¹.

Були загони, які працювали в курортних зонах і зонах дитячого літнього відпочинку. У такому випадку у вільний від роботи час студенти мали можливість відпочивати і розважатися, як всі інші відпочивальники: засмагати на пляжі, купатися в морі, відвідувати дискотеки і т.п. При цьому харчування та проживання для студентів було безкоштовним. Звісно, що кількість охочих поїхати в такі загони була величезною.

Студенти часто самі організовували дозвілля. Наприклад, учасники «третього трудового семестру» на цілині вигадали власні традиції, «цілинні свята», починаючи від веселих днів («штукатура», «муляра», «тесляра») до більш серйозних свят, таких як «Посвята у цілинники». Проте найбільшим святом, яке відзначалося в студентських будівельних загонах, звичайно був «День будівельника», що припадав на першу неділю серпня².

Петровський Олександр Іванович так згадував про свята, які були в загоні: «Ну, як завжди день студента, день будівельника, це були і дні народження, завжди щось придумувалося, постійно були якісь заходи, які були безпосередньо в місті. Студенти завжди брали активну участь і в міських, і

¹ Цит. за: Інтерв'ю з С. М. Десенко від 05.12.2013, м. Харків. Інтерв'юер: Є. С. Рачков // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 43 л.

² Ралко Р. С. Студентський будівельний загін вищих навчальних закладів м. Києва (1962-1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. С. 174.

селищних заходах, і в організації з якоїсь спільної діяльності різноманітних дискотек, вечорів, коли безпосередньо виїжджали на місце» (пер. з рос.)¹.

Існували й інші свята, такі як «День спорту», «День ввічливості», «День Нептуна», «День сміху», «День анархії» і т.п. Особливо цікаво проходило свято «ДМБ» («День молодого бійця»). Проте найвеселішою була «Посвята у зеленку» – перший день перебування загону на будівництві, коли нових бійців перевіряли на витримку та мужність. Випробування зазвичай були веселими².

Єфанов Іван Михайлович в інтерв'ю згадував: «Ну у нас, припустимо, в Надимі завжди на День будівельника було таке свято, День студентських будівельних загонів. Це було у другу неділю серпня, ось він як правило збігається з Днем будівельника. Ось під час цього, тобто були масові гуляння, студентські будівельні загони шикувалися на міській площі. Були привітання студентів від міської влади, ось обласної влади, обласного штабу. Були концерти, брали участь теж саме в змаганнях, одні йшли на стадіон, інші йшли на концертну програму якусь. Потім були загальні якісь заходи, спільні свята. Якісь артисти були, крім усього іншого, ще навіть артистів запрошували» (пер. з рос.)³.

Ще одним проявом студентського дозвілля були спортивні змагання. «У нас, були свого роду там, припустимо футбол між загонами. Тобто у футбольних змаганнях, я брав участь. Було і перетягування канату між загонами, одним словом, спортивні змагання були у нас. У містечку був волейбольний майданчик, тому грали у волейбол. Наше студентське містечко в 1979 році було розташоване на березі озера. Піщане місце, тобто там можна було, можна було пограти в футбол, пограти у волейбол. А, неорганізоване

¹ Цит. за: Інтерв'ю з О. І. Петровський від 22.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. В. Лобенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 л.

² Ралко Р. С. Студентський будівельний загін вищих навчальних закладів м. Києва (1962-1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. С. 175.

³ Цит. за: Інтерв'ю з І. М. Єфановим від 03.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: В. О. Лисенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 28 л.

купання наодинці було заборонено. Тому ось так, ну там і не так було і жарко, щоб купатися» (пер. з рос.)¹, – відзначав Єфанов Іван Михайлович.

Проте деякі учасники студентських будівельних загонів запевняли, що спортивних змагань в них не було, тому що, не було вільного часу. Так, Лопатенко Геннадій Семенович розповідав: «Які змагання? Якщо піднімалися в 6.00 і приходили о пів на десяту вечора. Спортивні змагання, це від неробства, а ми приїжджали працювати. Місцевість не дозволяла, шкіл не було. З одного боку тайга, з іншого робітниче селище, ми приїжджали працювати. Там навіть дітей не було. Всі знали, навіщо вони приїхали» (пер. з рос.)².

В інтернаціональних загонах справи дозвілля було влаштоване інакше. Як розповідав Станчев Михайло Георгійович, спортивна складова в їх загоні була практично обов'язковою: «Хоча ми були учасниками інтерзагону, але з нас формували спортсменів збірної Радянського Союзу з волейболу, і ми повинні були виступати так би мовити за СРСР, символічна така збірна. І оскільки я був капітаном збірної університету, членом спортклубу університету, природно я був капітаном... Ми зайняли перше місце. Грали з чехами, німцями, були угорці, болгари, з багатьох країн було, загалом були дуже хороші контакти. Ми зайняли перше місце з волейболу і друге місце з футзалу, тобто міні футбол. І нам за це навіть гроші дали, 200 марок, ну приз...» (пер. з рос.)³.

Важливим елементом студентських будівельних загонів була форма. Вона з'явилася не одразу, тому деякий час учасники студентських будівельних загонів вдягалися по-різному, лише на початку 1970-х рр. форма стала єдиною для всіх студентських будівельних загонів і узгоджувалася на найвищому рівні. Вище керівництво затвердило навіть парадний варіант – із аксельбантами. Загалом, форма складалась з куртки та брюк, які куплялися за власні кошти. Основним обов'язковим елементом форми була штормівка. Взуття до

¹ Цит. за: Інтерв'ю з І. М. Єфановим від 03.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: В. О. Лисенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 28 л.

² Цит. за: Інтерв'ю з Г. С. Лопатенко від 20.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. В. Печенежський // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 14 л.

³ Цит. за: Інтерв'ю з М. Г. Станчевим від 10.12.2020, м. Харків. Інтерв'юер: Д. Д. Єрьомченко // Особистий архів Д. Д. Єрьомченко.

комплекту не входило. У окремих загонах були свої, властиві саме їм елементи форми, приміром, білі сорочки чи голубі берети¹.

Єфанов Іван Михайлович розповідав про форму студентських будівельних загонів наступне: «... у всіх була форма, такого ось кольору хакі, так? Форма: куртка, штани і на ... тут був такий шеврончик, шеврончик на ньому було написано ВС СБЗ (Всесоюзний студентський будівельний загін), там була назва цього загону, щоб було видно, з якого людина загону. Ну і були такі ось як би написи: командир, комісар. Серед бійців ось якоїсь відмінності вже не було, тобто був майстер, командир, комісар» (пер. з рос.)².

Своє чергою Петровський Олександр Іванович наголошував: «Студентською формою була зелена куртка з нашивками: у рядового бійця була просто чисто червона нашивка, у бригадира була одна стрілочка на нашивці, одну поділку на нашивці мав – комісар, дві – командир, три – вищі стоять організації, чотири – по-моєму, будівельний загін. Також були значки, були вимпели, які нашивались на будівельні куртки. Всі ходили в цих куртках, коли це було, скажімо так, як на сьогоднішній день, коли збираються другого серпня на день десантника. Коли збиралися студенти в будівельних куртках, відразу було видно, де хто брав участь, плюс, значки тих місць, де працював будівельний загін, плюс значки та вимпели безпосередньо цього загону. Все це відбувалося тому що все передавалося з покоління в покоління. Студенти економічного факультету їздили в одне місце, і тільки періодично змінювався склад, тому саме за традицією цього загону вони постійно один одному, з покоління в покоління передавалися студентами» (пер. з рос.)³.

Учасник інтернаціонального загону Станчев Михайло Георгійович, розповідав, що студенти працювали у звичайних спортивних костюмах, але була в них і парадна форма: «Не було головних уборів, була рожева куртка,

¹ Див.: Платонов Ю. П. Студенческие отряды: психологические очерки. Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1988. 174 с.

² Цит. за: Інтерв'ю з І. М. Єфановим від 03.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: В. О. Лисенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 28 л.

³ Цит. за: Інтерв'ю з О. І. Петровським від 22.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. В. Лобенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 л.

така красива зі всякими емблемами, СРСР, а прізвище ззаду було, або спереду, а ззаду надпис “Харків”. Білі штани! Але не зовсім білі, а трохи в смужку, світло-сірі. Були ще тфелъки, саме замшеві, з такою платформою. І все. Було ж літо, працювали ми не в ній, вона була парадно-вихідна, працювали ми в звичайних спортивних костюмах... Ну у, загалом, взуті ми були на модних платформах, замшеві черевички, вони в моду входили, трохи розкшеленність була, у мене до сих пір ці джинси збереглися, я їх показував на виставках і музеях. Красива така форма. Коли ми їхали, німці попросили помінятися. І ми помінялися» (пер. з рос.)¹.

Аби заохочувати студентів їхати у будівельні загони, було прийнято рішення, за високі показники, студенти отримували різноманітні державні нагороди. Крім того існували форми морального заохочення, наприклад, найбільш успішним будзагонівцям дозволяли підняти прапор загону, урочисто покласти останню символічну цеглину в об'єкт, що завершувався тощо². Серед інших форм заохочення студентів також були поширеними різноманітні нагороди студентських будівельних загонів (значки та медалі)³, а також грошові премії, поїздки за кодон тощо⁴.

Все ж часто учасники студентських будівельних загонів наголошували, що основною винагородою для них були зароблені гроші: «Найголовніша нагорода і заохочення це коли ділили гроші. У мене була валіза грошей, ну не валіза, а великий-великий портфель. І, коли ... ми вирішили ось, зібралися і ... ділили гроші. Ось це найголовніше заохочення. Ну і потім просто... просто

¹ Цит. за: Інтерв'ю з М. Г. Станчевим від 10.12.2020, м. Харків. Інтерв'юер: Д. Д. Єрьомченко // Особистий архів Д. Д. Єрьомченко.

² Астахова В. И., Астахова Е. В., Гайков А. А. и др. Студенческие строительные отряды: вчера, сегодня, завтра. Харьков: Изд-во НУА, 2013. С. 72.

³ Детальніше про нагороди учасників студентських будівельних загонів див.: Rachkov Ye. Mitologia trzeciego semestru pracy. Symbole i obrzędy studenckich brygad budowlanych w ZSRS od początku lat sześćdziesiątych do końca lat osiemdziesiątych // Środowisko studenckie w krajach bloku sowieckiego 1945–1990, Wrocław–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2020, s. 477-493.

⁴ Цит. за: Інтерв'ю з О. І. Петровський від 22.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. В. Лобенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 л.

підтримка з боку хлопців, друзів» (пер. з рос.)¹, – розповідав в інтерв'ю Д'ячков Сергій Володимирович.

Також незабутнє враження на студентів справляла і велич природи тих місць, де дислокувалися загони, і вечори відпочинку у місцевих клубах, перегляд кінофільмів, «поседеньки» до пізньої ночі біля вогнища з піснями під гітару. Власне в цьому і полягала та славнозвісна романтика, за якою в загони їхали студенти.

Отже, не дивлячись на важку роботу, яку виконували студенти – учасники «третього трудового семестру», вони знаходили час на відпочинок, та намагалися його урізноманітнити. У студентських будівельних загонах за весь час їх існування зародилися певні свята та традиції, які стали притаманними лише для цього руху і визначали ідентичність учасників руху. Важливою формою студентського повсякденного життя стали спортивні змагання. Їх мета полягала в тому, аби завдяки суперництву, підвищити трудову активність, і ця практика набула значного поширення. Крім того, широкого поширення отримали різноманітні форми морального заохочення, наприклад, право підняти прапор загону, занесення імені бійця в Книгу пошани загону тощо. Загалом участь студентів у «третьому трудовому семестрі» мала велике значення для них самих. На думку учасників руху, студентські будівельні загони були справжньою «школою життя». У цих загонах студенти отримували навички керівництва колективом і, що також важливо, вчилися відповідати за результати своєї діяльності, працювати в команді.

¹ Цит. за: Інтерв'ю з С. В. Д'ячковим від 14.05.2013, м. Харків. Інтерв'юер: А. Н. Видянк // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 12 л.

ВИСНОВКИ

Студентські будівельні загони як молодіжний рух були унікальним явищем 1960-1980 рр. в СРСР. Історія трудового руху студентських будівельних загонів сягає перших років радянської влади, коли студенти брали активну участь у трудовій діяльності на різних «ділянках народногосподарського будівництва». Загалом рух пройшов складний шлях становлення наприкінці 1950-х рр. та подальшої трансформації. Протягом 1970-1980-х рр. відбувалося розширення діяльності студентських загонів, використання їх досвіду в різних галузях економіки СРСР.

Історія руху студентських будівельних загонів отримала доволі широке висвітлення в радянській історіографії, проте була насичена різноманітними кліше ідеологічного характеру. Наприклад, створення руху розглядалося як, головним чином, здобутки комсомолу та комуністичної партії. Багато питань в радянський період не отримали достатнього висвітлення в літературі, або взагалі залишилися не розкритим. Зокрема, причини, які спонукали студентів брати участь в «третьому трудовому семестрі». Порівняно мало уваги приділялося студентському дозвіллю, а також впливу руху на подальший професійний і життєвий шлях його учасників. Сучасні історіографії, як українська, так і зарубіжна, відзначається більш критичним осмисленням руху студентських будівельних загонів. На сучасному етапі відбувається накопичення та систематизація різноманітних (візуальних, усних, документальних) джерел з історії руху. Спостерігається зростання кількості публікацій, а також дисертаційних досліджень, в яких студентські будівельні загони розглядаються часто як особлива молодіжна субкультура радянської доби.

Студентські будівельні загони зіграли важливу роль у трудовому, професійному та громадянському вихованні майбутніх спеціалістів. Водночас, згідно з матеріалами інтерв'ю учасників студентських будівельних загонів, сформованих на базі вищих навчальних закладів Харкова, серед мотивів участі

студентів в «третьому трудовому семестрі», насамперед, були фінансові дивіденди, але також прагнення подорожувати, можливість перевірити себе, здобути нові професійні навички. Окрім праці на будівництві виробничих та житлових об'єктів, студенти брали активну участь у ідейно-виховній, громадсько-політичній та шефській роботі. На початковому етапі руху студентські будівельні загони формувалися на добровільних засадах, але згодом їх діяльністю почали керувати спеціальні штаби, які створювалися комітетами комсомолу за погодженням адміністрації навчальних закладів.

Зазвичай у студентських будівельних загонів було вдосталь праці. Наприклад, студенти Харкова працювали на бетонуванні фундаментів, будували складські приміщення, житло, школи, дитячі заклади, дороги, залізничні колії тощо у різних регіонах СРСР. Протягом 1970-1980-х рр. широкого поширення отримали загони безоплатної праці, які перераховували всі (або значну частину) зароблених коштів на благодійність. Студенти будівельних загонів, сформованих на базі вищих навчальних закладів Харкова, активно долучалися до цієї благодійної діяльності.

Не дивлячись на важку роботу, яку виконували студенти, вони знаходили час на відпочинок, та намагалися його урізноманітнити. У студентських будівельних загонах за весь час їх існування виникли певні свята та традиції, які стали притаманними лише для цього руху і загалом визначали ідентичність учасників руху. Серед свят студентських будівельних загонів особливого поширення отримали «День будівельника», «День спорту», «День ввічливості», «День Нептуна», «День сміху», «День анархії», «День молодого бійця» тощо. Ще одним проявом студентського повсякденного життя, стали спортивні змагання. Зокрема, їх мета полягала в тому, аби завдяки суперництву, підвищити трудову активність, і ця практика набула значного поширення.

Студентські будівельні загони мали велике значення для самих студентів, були справжньою «школою життя». За спогадами учасників руху з харківських вищих навчальних закладів, «третьій трудовий семестр» сприяв розвитку таких якостей, як: самостійність, ініціативність, колективна взаємодія, трудові

навички, – які могли бути корисними у подальшій професійній кар’єрі. У загонах студенти отримували навички керівництва колективом і, що також важливо, вчилися відповідати за результати своєї діяльності, працювати в команді. Невипадково, із кожним роком охочих взяти участь в «третьому трудовому семестрі» ставало дедалі більше.

Занепад руху припав на кінець 1980-х рр. та був пов’язаний із системною кризою радянської держави. Рух студентських будівельних загонів був ваговою складовою молодіжного руху в СРСР. Спроби відродити практику «третього трудового семестр» серед студентів навчальних закладів на пострадянському просторі особливих успіхів не мали.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Інтерв'ю з І. М. Єфановим від 03.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: В. О. Лисенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 28 л.
2. Інтерв'ю с В. М. Савченко від 03.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: Н. О. Попова // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 15 л
3. Інтерв'ю з Г. С. Лопатенко від 20.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. В. Печенежський // Музей истории ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 14 л.
4. Інтерв'ю з О. І. Петровський від 22.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. В. Лобенко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 13 л.
5. Інтерв'ю з В. М. Кузнеченко від 22.04.2013, м. Харків. Інтерв'юер: С. Т. Науменко // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 12 л.
6. Інтерв'ю з С. В. Д'ячковим від 14.05.2013, м. Харків. Інтерв'юер: А. Н. Видянк // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 12 л.
7. Інтерв'ю з С. М. Десенко від 05.12.2013, м. Харків. Інтерв'юер: Є. С. Рачков // Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. Ф. 7. Оп. 21. П. 2. 43 л.
8. Інтерв'ю з М. Г. Станчевим від 10.12.2020, м. Харків. Інтерв'юер: Д. Д. Єрьомченко // Особистий архів Д. Д. Єрьомченко.
9. «Софія». Харківський університет. 1971. № 67-68. 26 жовтня.
10. «Школа життя». Харківський університет. 1976. №65-66. 26 жовтня. URL: <https://vecherniy.Kharkov.ua/news/63422/> (дата звернення: 22.02.2022).
11. Бабенко І. Даєш Радгосп! Ленінська зміна. 1971. 28 липня.
12. Бондарев О // Харківський університет. 1976. №65-66. 26 жовтня.

13. Братова Г. «Інтернаціонал- 72» // Харківський університет. 1972. № 76-77. 21 листопада.
14. Будкін В.С. Перший загін // Молода Гвардія.1978. 29 червня.
15. Єлагін В. Комісар харківського студентського загону Надимської зони. Будуємо місто в Заполяр'ї // Вечірній Харків. 1972. №196 (1204). 22 серпня.
16. Третій Трудовий. Її Цілина // Вечірній Харків. 1969. № 268.14 листопада.
17. Новікова О. Збудовано студентами Харкова // Харківський університет. 1975. №54-55. 9 вересня.
18. Носач В. Комісар транспортного ЗСБЗ. Ми будуємо дороги // Харківський університет. 1976. №75-76. 7 грудня.
19. Олійник О. Комісар університетського підготовчого штабу СБЗ // Харківський університет. 1971. № 47-48. 15 червня
20. Паєвський Л. Ім'я наше «Ударний!» // Харківський університет. 1976. №51-52. 7 вересня.
21. Приходченко С. «А ну-ка девушки, а ну, красавицы!» // Харківський університет. 1971. № 67-68. 26 жовтня.
22. Разуваєва З, боєць загону «Планета» // Харківський університет.1976. №44-45. 5 червня.
23. Салов Г.Студенческий строительный,или как это начиналось 45 лет назад URL:<http://www.Skunksworks.net/docpolitik/solvo//sso//phP> (дата звернення: 08.09.2020)
24. Спадёт» // Вечерний Харьков. 2012. 12 мая.
25. Тетяна Шатохина. «А ну-ка девушки, а ну, красавицы!» // Харківський університет.1971. № 67-68. 26 жовтня.
26. Товарищ комсомол. Документы, съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ (1918-1968) / Сост. В. Десятерик. Москва: Молодая гвардия, 1969. Т.1. 608 с.

27. Товарищ комсомол. Документы, съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ (1918-1968) / Сост. В. Десятерик. Москва: Молодая гвардия, 1969. Т. 2. 496 с.
28. Чернобыльська катастрофа. Документи і матеріали / Упоряд.: Н. П. Барановська та ін. Київ: Наукова думка, 1996. С. 417-418.
29. Шутенко Л. Н. «Надо было предвидеть, что бум на менеджеров спадёт» // Вечерний Харьков. 2012. 12 мая.
30. Щербак Л. Казкові заходи сонця // Харківський університет. 1971. № 67-68. 26 жовтня.
31. Амерханова Ж. Трудовой семестр. Алма-Ата: Казахстан, 1975. 31 с.
32. Андриенко В. Санитарно-гигиеническое обеспечение и охрана труда в студенческих строительных отрядах. Москва: ЦНИИСП, 1983. 46 с.
33. Анфилов С. Охрана труда в студенческих строительных отрядах. Київ. Вища школа, 1982. 95 с.
34. Артемьев Е. Ф. Студенческие отряды и коммунистическое воспитание молодежи (1959-1975). Москва: Изд-во Молодая гвардия, 1978. 105 с.
35. Артемьев Е. Ф. Студенческий отряд: вопросы и ответы. Москва: Молодая гвардия, 1987. 318 с.
36. Артемьев Е. Ф. Ступени возмужания. История, опыт патриотического движения студенческих отрядов. Москва: Изд-во Молодая гвардия, 1983. 216 с.
37. Астахова В. И., Астахова Е. В., Гайков А. А. и др. Студенческие строительные отряды: вчера, сегодня, завтра. Харьков: Изд-во НУА, 2013. 476 с.
38. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 304 с.
39. Бережной С. Охрана труда в студенческих отрядах. Москва. Моск. Рабочий. 1980. 144 с.

40. Евсева Р. В. Студенческий строительный. Москва. Молодая гвардия, 1975. 143 с.
41. Ермошин Г, Лияскин В, Приступко В. ССО: стройка, студенты, отряд. Москва: Стройиздат, 1978. 295 с.
42. Забродин А. В. Студенческие строительные отряды Ленинграда: Исторический опыт и уроки их деятельности, 1959-1977: дис. ... канд. ист. наук. Санкт-Петербург, 2001. 166 с.
43. Зайцев Б. П., Мигаль Б. К., Посохов С. І. Студбат. Харківські студбатівці. Вид. 2-е, випр. та доп. Харків: Авто-Енергія, 2005. 84 с.
44. Зеленский Б. К. С думой о будущем. Записки партсовработника. Киев; Харьков, 2003. 132 с.
45. Иваненков С. П., Сазонов И. Е. Студенческие трудовые отряды: опыт, анализ, перспективы. Санкт-Петербург: Питер, 2001. URL: <http://ivantnkovs.narod.ru> (дата обращения: 22.05.2021).
46. Иванов С. И., Погорелов С. П. Третий семестр – важная форма общественно-политической практики студентов. Минск: Вишэйшая школа, 1975. 48 с.
47. Климов В. Ю. Ленинградские студенческие строительные отряды на завершающем этапе истории советского государства: 1978-1991 гг.: дис. ... канд. ист. наук. Санкт-Петербург, 2002. 241 с.
48. Коляда І. А. Студентські будівельні загони в УРСР: до історії молодіжного руху (1920-1980 рр.) // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник. 2012. №58. С. 166-174.
49. Коляда І., Ралко Р. Студентські будівельні загони: до історії патріотичного руху студентської молоді в УРСР (1962–1989 рр.) // Краєзнавство. 2012. № 2. С. 141-150.
50. Комсомол в вузе / Упоряд.: О. Н. Карпухин, И. А. Мостыка. Москва: Изд-во Молодая гвардия, 1981. 206 с.

51. Комсомол и высшая школа. Документы и материалы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ по работе вузовского комсомола (1918-1968 гг.) / Сост. В. Десятерик. Москва: Изд-во Молодая гвардия, 1968. 271 с.
52. КПСС о комсомоле и молодежи. Сборник резолюций решений съездов, конференций партии, постановлений ЦК КПСС и других партийных документов (1917-1961). Москва: Молодая гвардия, 1962. 432 с.
53. КПСС о Ленинском комсомоле и пионерии. Сост. В. К. Криворученко, Н. В. Трущенко. Москва: Молодая гвардия, 1987. 383 с.
54. Красько О. И. «Устные воспоминания» в контексте изучения студенческого строительного движения (по материалам ССО Харьковского университета) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2014. № 17. С. 265-273.
55. Лияскин В. П., Ермошин Г. Т., Приступко В. А., Элькинд В. А. ССО: стройка, студенты, отряд. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Стройиздат, 1985. 296 с.
56. Малиніна Т. В. Студентські будівельні загони Харківщини: виникнення, генезис та занепад руху (друга половина 1950-х рр. – 1991 р.): дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2020. 276 с.
57. Микшта П. С. Охрана труда в студенческих строительных отрядах: учеб. пособие. Вильнюс: МВССО ЛитРСП, 1980. 104 с.
58. Платонов Ю. П. Студенческие отряды: психологические очерки. Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1988. 174 с.
59. Приступко В. А. Студенческие отряды как важный фактор реализации государственной политики по подготовке специалистов для народного хозяйства 1959-1991 гг. Москва: Социум, 1998. 108 с.
60. Приступко В. А. Студенческие отряды: исторический опыт 1959-1990 годов. Москва: Изд-во Московского гуманитарного ун-та, 2008. 308 с.
61. Ралко Р. С. Студентський будівельний загін вищих навчальних закладів м. Києва (1962-1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. 318 с.

62. Ралко Р. С. Нормативно-правові засади діяльності студентських будівельних загонів УРСР (1960–1970-ті рр.) // Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки. № 1 (43). 2017. С. 48-54.
63. Рябченко О. Л. Студентські будівельні загони на Цілині: особливості повсякденного життя // Спадщина університету: Історія. Освіта. Наука. Культура. Особистість: матеріали II науково-практичної конференції (15-16 грудня 2016 р., м. Харків). Харків, 2017. С. 133-145.
64. Рябченко О. Л. Студентські будівельні загони: до питання про витоки руху // Дослідження з історії і філософії науки і техніки. 2018. Вип. 26-27. С. 43-56.
65. Сечка С. В. Становлення руху студентських будівельних загонів на території України (60-ті рр. XX ст.) // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2012. № 16 (251). С. 41-48.
66. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015.
67. Студенческие отряды – эффективная форма политического, трудового, нравственного воспитания студенческой молодежи / Упоряд. Н.П. Фролов. Кишинев: Изд-во Статистика, 1971. 273 с.
68. Студенческие строительные отряды: проблемы и перспективы / Упоряд. Н. Б. Абаева. Алма-Ата: Изд-во Казахстанский штаб Всесоюзного студенческого строительного отряда, 1971. 362 с.
69. Студенческий отряд: вопросы и ответы: методическое пособие по организации и деятельности студенческих отрядов / Сост.: Е. Ф. Артемьев, Г. С. Михайлов, В. А. Приступко и др. Москва: Изд-во Молодая гвардия, 1987. 318 с.
70. Тольпин Ю. М. Школа коммунистического труда на целине. Москва. Молодая гвардия, 1962. 139 с.

71. Харківський університет – рідному місту / В. В. Кравченко, Б. П. Зайцев, С. О. Наумов, С. М. Куделко; під ред. С. І. Посохов, Є. П. Пугач; вступ. ст. В. С. Бакіров; відп.за вип. К. В. Новак. Харків: НМЦ «СД», 2004. 200 с.
72. Швалев Л. Н., Гонин И. П., Имайкин Г. А. Охрана труда в студенческих строительных отрядах. Москва. Стройиздат, 1975. 72 с.
73. Юность комсомольская моя: воспоминания. Кн. 1 / Сост.: Касютин С. Н. и др.; под ред. Маслова И. С. и Меховича С. А. Харьков: Шейнина Е. В., 2008. С. 28.
74. Rachkov Ye. Mitologia trzeciego semestru pracy. Symbole i obrzędy studenckich brygad budowlanych w ZSRS od początku lat sześćdziesiątych do końca lat osiemdziesiątych // Środowisko studenckie w krajach bloku sowieckiego 1945–1990. Wrocław-Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2020. S. 477-493.

ДОДАТКИ

Рис. 1. Емблема Харківського обласного студентського будівельного загону

Джерело: Малиніна Т. В. Студентські будівельні загони Харківщини: виникнення, генезис та занепад руху (друга половина 1950-х рр. – 1991 р.): дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2020. С. 255.

Рис. 2. Символіка студентських будівельних загонів.

Місце зберігання: Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Рис. 3. Бійці першого цілинного загону Харківського державного університету імені О. М.Горького в радгоспі «Західний». Кокчетавська область, 1956 р.

Рис. 4. Студентський будівельний загін «Гренада» Енергомаш Харківського політехнічного інституту імені В. І. Леніна – переможець в змаганні цілинних загонів України. Кустанайська область, селище Карасу, 1976 р.

Джерело: Астахова В. И., Астахова Е. В., Гайков А. А. и др. Студенческие строительные отряды: вчера, сегодня, завтра. Харьков: Изд-во НУА, 2013. 476 с.

Рис. 5. Бійці студентського будівельного загону Харківського державного університету імені О. М. Горького. Новий Уренгой, 1984 р.

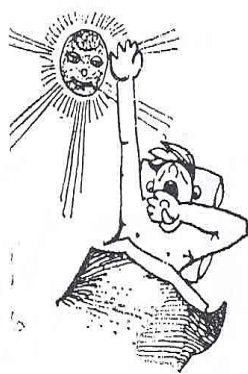
Рис. 6. Студентський будівельний загін «Спартак» Харківського державного університету імені О. М. Горького. Надим, 1980 р.

Місце зберігання: Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Рис. 7. Бійці студентського будівельного загону Харківського державного університету імені О. М. Горького біля пам'ятника Гете і Шиллеру. Веймар (НДР), 1973 р.

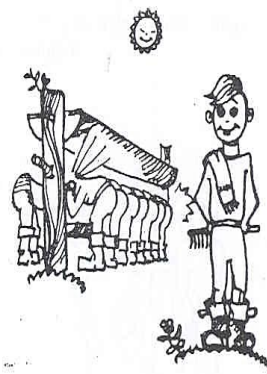
Місце зберігання: Особистий архів М. Г. Станчева.

...

...

...

— Ура! Вместо макарон
лапша...

— Глухо, Бобик! Опять ос-
татков не будет.

— Ну и жизнь пошла: су-
хое молоко, сухой картофель
и еще «сухой закон»...

Рис. 8. Карикатура «Будні будзагонівця»

Джерело: Горизонт. 1971. 15 серпня.

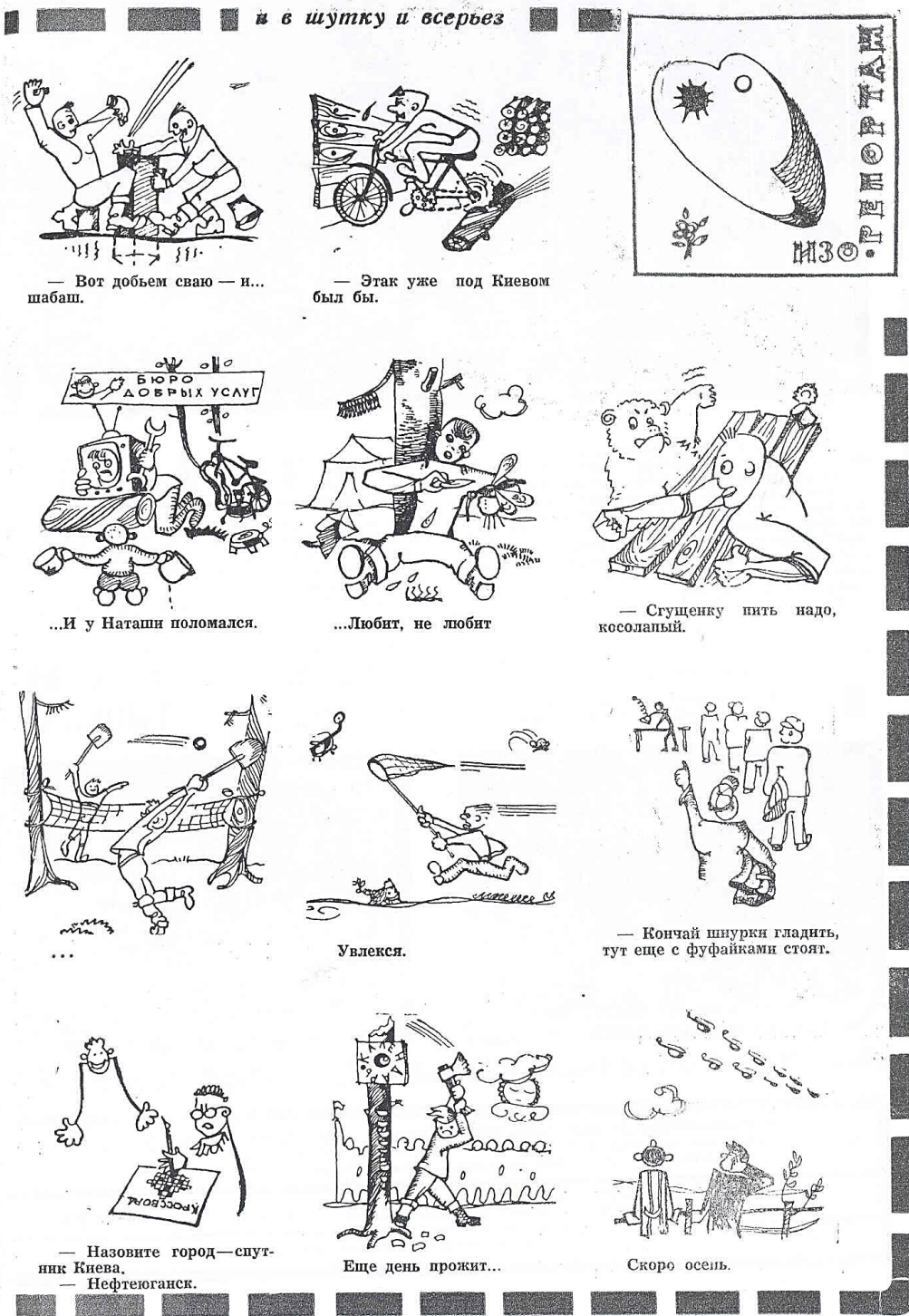

Рис. 8. Продовження карикатури «Будні будзагонівця»

Джерело: Горизонт. 1971. 15 серпня.

РЕЗЮМЕ

Особливе місце в історії молодіжного руху СРСР належить студентським будівельним загонам. В даній дипломній роботі був проведений аналіз процесів формування, розвитку та занепаду руху студентських будівельних загонів, сформованих на базі вищих навчальних закладів Харкова протягом 1960-1980-х рр.

Сьогодні, як і раніше, українському суспільству потрібна не лише освічена молодь, але молоді люди з активною життєвою позицією, які володіють навичками адаптивності та організаторським талантом, умінням ефективно вирішувати складні завдання в динамічно змінюваних суспільно-політичних і соціально-економічних умовах. Зважаючи на це, дослідження становлення і розвитку такого молодіжного руху, як студентські будівельні загани, є досить актуальною.

Ключові слова: *студентські будівельні загани, студенти Харкова, молодіжний рух*

RESUME

A special place in the history of the youth movement of the USSR belongs to student construction teams. In this thesis was analyzed the processes of formation, development and decline of the movement of student construction teams, formed on the basis of higher educational institutions of Kharkov during the 1960-1980's.

Today, Ukrainian society still needs not only educated youth, but young people with an active life position, who have the skills of adaptability and organizational talent, the ability to effectively solve complex problems in a dynamically changing socio-political and socio-economic environment. In view of this, the study of the formation and development of such a youth movement as student construction teams is quite relevant.

Key words: *student construction detachments, Kharkiv students, youth movement*